

MOSTAR'IN TÜRK DEVRİ KÜLTÜREL VE TARİHİ ANITLARI *

HIVZİYA HASANDEDİÇ

Çeviren: İSMAİL EREN

Mostar şehri ve kültürel anıtları hakkında beş monografi ve çeşitli dergilerde yayınlanmış bir çok inceleme mevcuttur¹. Fakat bu eserlerde, Mostar şehri tarihî ve kültürel anıtlarına ait değerli ve enteresan bilgiler ihtiva eden Evliya Çelebi ve Fransız Paullet'nin Seyahatnâmeleri, muhafaza olunan Mostar vakıfnâmeleri, Mostar Şer'îye Mahkemesinin sicilleri ve diğer Türk kaynaklarından faydalanılmamıştır.

Biz, elimizde mevcut olan bütün kaynaklara istinaden, Mostar şehrinde Türk idaresi devrinde inşa olunan bütün tarihî anıtlar hakkında bilgi vermeğe çalışacağız.

I. DİNİ ANITLAR

XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 1878 yılında vukubulan Avusturya-Macaristan muvakkat işgâline kadar Mostar şehri dahilinde 36 câmi, 2 ortodoks ve 1 katolik mâbedi inşa olunmuştur.

a) C â m i l e r

1664 yılında Motar'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 45 câmi mevcut olduğunu Seyahatnâmesinde zikretmektedir². Daha sonar inşa olunduğu için o tarihte Mostar'da Hacı İbrahim Çevre ve Ali Paşa Rizvanbeyzâde'nin câmileri mevcut değildi. Evliya Çelebi'nin iddiası doğru olduğu takdirde, Mostar'da cem'

an 47 câmi olduğu anlaşılmaktadır. Babuna ve Musalla'daki câmiler dahil olmak üzere biz, yalnız 37 câmi tesbit etmeğe muvaffak olduk. Evliya Çelebi'nin zikrettiği on câmii şimdilik tesbit etmek mümkün değildi.

37 câmiden 23 ü Neretva nehrinin sol cihetinde bulunup, bunlardan 16 sı büyük, dördü ise küçük minarelidir. Üçü ve Musalla ise minaresizdir. Neretva nehrinin sağ cihetinde 13 câmi bulunup bunlardan dokuzu minareli, dördü ise minaresizdir. Bütün bu câmilerden halihazırda yirmisi iyi bir şekilde muhafaza olunmuş, altısı yıkılmağa mâildir, on câmi ise

* Bu inceleme, Sarayevo Şarkiyat Enstitüsünün organı olan Prilozı za oriyentalnu filologiyu (X-XI.; 1960-1961, Sarayevo 1961, s. 149-177) dergisinde yayımlanmıştır. Yazar, Mostar'daki ortodoks ve katolik mâbedleri ve okullarından da kısaca bahsetmektedir. Biz burada yalnız Türk anıtlarına ait olan kısımları tercüme ettik. İ.E.

1. Karl Peez, *Mostar und seine Kulturkreis*, Leipzig 1891; Luka Greiç Byelokosiç, *Mostar nekad i sad /Eski ve yeni Mostar/*, Belgrad 1901; Robert Michel, *Mostar*, Praga 1909; Dr. Vladimir Çoroviç, *Mostar i nyegova pravoslavna opština /Mostar ve ortodoks belediyesi/*, Belgrad 1933; Hamdiye Kreşevlyakoviç, *Esnafi i obrtni u Bosni Heriseglivni (1463-1878)*, II, *Mostar /Bosna ve Hersek'te esnaf ve zanaatlar 1463-1878*, II, *Mostar/*, Zagreb 1951.

2. Evliya Çelebi, *Putopisni-Odlomci u yugoslavenskim zemlyama. Preveo i komentar napisao Hazim Şabanoviç /Seyahatnâme-Yugoslavya ülkelerine ait kısımları (hrvatçaya) çeviren ve şerheden Hazim Şabanoviç/*, cilt II, Sarayevo 1957, s. 245.

muhtelif tarihlerde tamamen yıkılmıştır.

Mostar câmilerinin bânileri arasında, en küçük zanaatçı ve tüccar olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin en yüksek mevkilerini işgal eden rical de mevcuttur. O devirde ilim ve edebiyât sahalarda, Bosna ve Hersek'teki diğer şehirlere tefevvuk eden Mostar'da, münevver sınıfına mensup olan beş kişi de çeşitli eserler vakfetmiştir. Mostar vâkıfları arasında bir kadın da mevcuttur.

Bütün Mostar câmileri, yontulması ve üzerinde süslemeler yapılabilmesi için gayet müsait taşlardan inşa olunmuştur. Üç câmi kubbeli olup Türk mimarisinin şaheserlerinden addolunmaktadır. Diğer câmilerin ise basit çatıları vardır.

1. *Karagöz Bey Câmii*. Mostar şehrinde olduğu gibi, bütün Hersek bölgesinde de en monümantal bir câmidir. Bu câmi kubbeli olup bir sıra stalaktitlerle süslenmiş yüksek ve ince bir minaresi vardır. Câmii 965 (1557) yılında Zaim Mehmet Bey bin Ebu Saadet adında birinin inşa ettirdiği, kapısının üzerinde bulunan kitabeden anlaşılmaktadır.

Adı geçen Zaim Mehmet Bey'in menşei hakkında şimdilik emin bilgilere sahip değiliz. Rivayete göre, kendisi Mostar civârında bulunan Potok'ta dünyaya gelip burada da bir mescit yaptırmıştır. Zaim Mehmet Bey Mostar'da Karagöz lâkabı ile tanınmıştır. Muhammed Bey, Hacı Yusuf ve Süleyman adında üç oğlu olduğu, vakıfnâmesinden anlaşılmaktadır. Câmi kitabesinde, bir vezirin kardeşi olduğu belirtilmektedir.

Zaim Mehmed Bey, câmiden başka bir mescit, üç mektep (Mostar, Konyits ve Potok'da), medrese, imaret, misafirhâne, üç köprü (Konyits, Buna üzerinde ve Luştitsa'da), dört han (Mostar, Konyits, Çiçevo ve Potok'ta), inşa ettirmiştir. Daha sonra bu vakfın geliriyle Blagay'da bir hamam yaptırılmıştır.

Adı geçen eserlerin idaresi için Mostar çarşısında 42 dükkânı, Blato nahiyesine tâbi Kneşpolyc köyünde altı değirmeni, iki çeltik değirmenini, iki tabakhâneyi, Buna suyu üzerinde bulunan bütün değirmenleri, Mostar'da biraz arazi ve nakit olarak 300 000 Osmanlı dirhemi vakfetmiştir. Bugün Karagöz Bey Câmii devletin himayesi altında bulunmaktadır³.

Câmi, 13.40×13.40 m. boyundadır.

2. *Koski Mehmed Paşa Câmii*. Mostar'ın en eski kısmındaki Malo (Küçük) Tepe adını taşıyan meşhûr Mostar pazarının 20 metre kadar güneyinde bulunmaktadır. Bu muhteşem ve kâgir câmi Neretva nehrinin kayaları üzerinde inşa olunmuştur. Minaresi ise beş metre kadar nehrin kenarına yakındır. Câmi kubbeli olup mimarî üslûp bakımından Karagöz Bey Câmiine benzemektedir; yalnız hiçbir tezyinata sahip değildir.

Bu câmii, Sadrazam Sokullu Lala Mehmed Paşa'nın 1604-1606 yılları arasında ruznamecisi bulunan ve 1605 de tımar defterdari olan Koski Mehmed Paşa yaptırmıştır⁴. Câmi, kapısının üstünde bulunan kitabeye göre 1027 (1617) yılında inşa olunmuştur. Mehmed Paşa'nın babasının adı Mustafa; Mahmud ve Ahmet adında da iki kardeşi olduğu vakıfnâmesinden anlaşılmaktadır. Mahmud o devirde Mostar'ın en tanınmış âlimlerinden biriydi.

Mehmed Paşa, câmi bitişğinde bir de medrese yaptırmıştır. Bu eserlerin idaresi

3. Aliya Nametak, Karacözbek i nyegovo doba /Karagöz Bey ve Devri/. —Novi Behar VII., Sarajevo 1933, s. 36-41. Mostar Evkal idaresinde mahfûz bulunan Karagöz Bey vakıfnâmesinin orijinali, 977 yılı Ramazan ayının iptidasında (7. 11-16. II, 1570) yazılmıştır; Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 247. E. Çelebi, Karagöz Bey câmii kitabesinin bir kısmını Seyahatnâmesinde kaydetmiştir.

4. Dr. Safvet Bey Başagiç, Znameniti Hrvati, Boşnyatsi i Hertsegovtsi u turksok tsarevini /Türk İmparatorluğunda meşhur Hırvat, Boşnak ve Hersekliiler/, Zagreb 1931, s. 46.

resi için Mostar, Sui Dol ve Vrapçiçi'de muazzam gayr-i menkûl mülk ve nakit olarak 200.000 akçe vakfetmiştir. Câmî, devletin himayesi altında bulunmaktadır⁵.

Câmî, 12.40×12.40 m. ebadındadır.

3. *Nasuh Ağa Vuçyakoviç Câmii*. Mostar şehrinin üçüncü kubbeli câmii'dir. Mimarlık sanatı bakımından Karagöz Bey ve Koski Mehmed Paşa Câmilerinden sonra gelir. Fakat Nasuh Ağa câmii bambaşka bir mimarî üslûbe sahiptir. Mareşal Tito ve Braça Bayat caddelerinin teşkil ettiği köşede bulunmaktadır. Kapı üzerindeki kitabede câmînin, 935 (1518) yılında inşa olduğunu yazıyorsa da, kitabe ve yazı şekilleri nazarı itibara alındığı takdirde bu kitabenin XVI. yüzyıla ait olmadığı görülmektedir. Nitekim doğruluğuna hiç şüphe etmediğimiz Nasuh Ağa vakıfnâmesiyle bu kitabe arasında tam 36 yıllık bir fark vardır.

Binaenaleyh, mevcut kitabe daha sonraki bir devirde konulduğu için ve câmînin tam inşa tarihi bilinmediğinden tahminî bir tarihin yazıldığı neticesine varıyoruz⁶.

Bu câmînin bânisi olan Nasuh Ağa'nın menşei hakkında şimdilik mevsûk bilgilere sahip değiliz. Rivayete göre aslen Lyubuşkalı olup burada da bir câmî yaptırmıştır. Ağa ünvanına sahip olması, bir hizmette bulunduğuna delâlet etmektedir. Bugün dahi Mostar'da ikâmet eden ahfadı, aynı soyadını (Vuçyakoviç) taşımaktadır. Mostar ve Lyubuşka'daki câmîlerden başka Nasuh Ağa, iki mektep yaptırmış ve vakfının gelirleriyle Radobolya ve Trebijat'daki köprülerin tamir olunmasını tayin etmiştir.

Adı geçen eserlerin idaresi için câmî civârında 28 dükkân, Radobolya ve Lyubuşka ilçesine tâbi Studenitsa'da bir çok değirmen ve nakit olarak 123.000 dirhem vakfetmiştir. Bütün bu hususları günümüze kadar muhafaza olunan orijinal

vakıfnâmesinden öğrenmekteyiz. Bu câmî de devletin himayesi altında bulunmaktadır⁷.

Câmînin ebadı 10.20×9.80 metredir.

4. *Keyvan Kâhya Câmii*. Halihazırda Mostar'ın en eski câmîi olup, Eski Köprü'nün civarındaki Veliko (Büyük) Tepe'de bulunmaktadır. Câmînin 960 (1552) yılında inşa olunduğu, kapı üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır⁸.

Keyvan Kâhya, Blagay ve Gabela'da da birer câmî, Çitluk (Çiftlik) ve Reçitsa'da birer sarnıç yaptırmıştır. Bunitsa ve Rodobolya suları üzerinde bulunan köprülerin tamiri ve Mostar'ın ana caddelerine kaldırım yapılması vakıfnâmesinde öngörülmüştür. Bu hayır sahibinin, iktisadî bir karakter taşıyan yüzlerce eser meydana getirmekle Mostar'ın ekonomik bakımdan gelişmesi için büyük yardımı olmuştur.

Keyvan Bey, yüksek devlet mevkilerinde hizmet görmüş, bir müddet de Bosna Vilâyeti kâtibi olmuştur. 1569/70 yılında Mostar'da vefat eden Keyvan Bey, câmî yanında defnolunmuştur⁹.

5. Hivziya Hasandediç, *Koski Mehmedpaşına camiya i vakuf u Mostaru /Mostar'da Koski Mehmed Paşa câmîi ve vakfı/*. Glasnik Vrhovnog islamskog staryeşinstva u (gvis) FNYR, Sarajevo 1952, s. 146-156; Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 145.

6. Mehmed Muezinoviç, *Turski natpisi XVI. vijeka iz nekoliko myesta Bosne i Hersegovine /Bosna ve Hersek'in bir kaç yerinde bulunan XVI. yüzyıla ait Türk kitabeleri/*. —Prizoli za oriyentalnu filologiyu, Sarajevo 1953, s. 459.

7. Nasuh Ağa Vuçyakoviç'in vakıfnâmesi, Cemaziyelahir 972 nin sonunda (26. 12. 1564-4. 1.1565) yazılmıştır. Bu vakıfnâmenin fotokopisi Mostar Evkaf Dairesinde, suretleri ise Sarajevo Evkaf Müdürlüğünde mahfûzdur.

8. M. Muezinoviç, adı geçen eser, s. 465-466.

9. Hivziya Hasandediç, *Dva kronograma o smrti mostarskog dobrotvora Çeyvana-kethode /Keyvan Kethüda'nın vefatına dair iki tarih/*. —Prilozi za oriyentalnu filologiyu VI-VII. (1956-57), Sarajevo 1958, s. 275-282.

Adı geçen eserlerin idaresi için Keyvan Bey, yüzü müteceviz dükkân, Büyük Tepe'de bir çok fırın, Gabelâ'da 22 dükkân, Yasenitsa ve Studenitsa sularında bulunan birçok değirmen ve nakit olarak 150.000 dirhem vakfetmiştir. Bütün bu hususlar, iki nüsha halinde muhafaza olunan orjinal vakfiyesinde belirtilmiştir¹⁰. Mostar'daki câmiini devlet himayesi altına almıştır.

Câmi 12.60×10.20 m. boyundadır.

5. *İbrahim Ağa Şariç Câmi*. Mostar'ın güneyindeki Luka adlı mahallede bulunmaktadır. Câmının yanında yine Luka adını taşıyan Şariç'in büyük haremî mevcuttur.

Câmi, kapı üzerinde bulunan kitabaya göre 1043 (1637) yılında İbrahim Bey Şariç tarafından yaptırılmıştır. Vakıfnâme ve sâir vesikalar ortada bulunmadığından câmının idaresi için bıraktığı mülkün nevî ve mikdarı hakkında şimdilik bir bilgimiz yoktur.¹¹

Câmi haziresinde kitablesiz iki taşlı bir büyük lâhîttir. Rivayete göre burada câmının bânisi İbrahim Ağa medfûndur. Baş ucundaki taş üzerine 1051-1614 yılı oyulmuştur. Eğer bu rivayet doğru ise, câmının bânisi 1614 de, yâni câmının inşasından dört yıl sonra vefat etmiştir. Bu câmi de devletin himayesi altına da bulunmaktadır.

Câmının ebadı 10.70×10.70 metredir.

6. *Ruznameci İbrahim Efendi Câmi*. Mostar şehrinin önemli anıtlarından biri olup, Kresina ve Braça Feyiç caddelerinin teşkil ettiği köşede bulunmaktadır. Câmının, zarif ve stalaktitlerle süslenmiş minaresi ve fevkalâde tezyinatlı pencereleri vardır. Bânisi Ruznameci İbrahim Efendi, IV. Sultan Murad (1623-1640) ın vak'anüvisiydi. Kendisi, adı geçen sultanın sarayında epeyi itibarlı ve nüfuzlu bir zattı¹². İbrahim Efendi, Mostar'da ilk suyunu yaptırmakla şehre temiz içme suyu temin etmiştir¹³.

Câmi yanında bugün dahi harabeleri görünen bir medrese yaptırmıştır. Bu iki eser 1620 yılından önce inşa olunmuştur. Vakıfnâmesi ortada bulunmadığından câmi ve medresenin idaresi için vakfettiği mülkün nevi ve mikdarı şimdilik bilinmemektedir. Câmi devletin himayesi altındadır. Gereken bütün restorasyon işleri tamamlanmıştır.

Câmi, 9.65×9.65 metre ebadındadır.

7. *Köse Yâhya Hoca Câmi*. Cumhuriyet Meydanı (Trg. Republike), eski adı ile Musalla'da bulunan bu câmının minaresi taştandır. Câmi 1620 den önce inşa olunmuştur. 1663 yılına ait sicilde Köse Yâhya Hoca veya yalnız Köse Hoca mahallesi zikrolunmaktadır¹⁴. Câmının vakıfnâmesi muhafaza olunmadığından hayır sahibinin diğer vakıfları hakkında şimdilik bir bilgimiz yoktur.

Mamafih, bir rivayete göre bu câmi, 1937 yılında câmi haziresinde yaptırılan hususî bir türbeye naşı naklolunan, Mehmed Ağa Kreho adında zengininin biri yaptırmıştır. Bu zatın 1174 (1760) yılında vefat ettiği kabir taşındaki kitabede belirtilmektedir. Binaenaleyh bu rivayetin doğru olmadığı bu şekilde anlaşılmaktadır. Ancak Mehmed Ağa vaktiyle bu câmi tamir ettirdiğinden veya bir mülk

10. Hivziya Hasandediç, *Zadubine Çeyvana kethode u Hertsegovini*. Keyvan Kethüda'nın Hersek'teki vakıfları/. —Prilozi za orijentalnu filologiju V. (1954-55), s. 275-286; Hasan Nametak, *Geyvan kethoda-mostarski dobrovot* /Mostar'ın hayır sahibi Keyvan Kethüda/. Novi Behar, 1935, s. 317-319.

11. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 246.

12. Dr. S. Başağaç, adı geçen eser, s. 68.

13. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 243.

14. Kyosa (Köse) ailesi, aslen Nevesinye ilçesine tabi Brataç köyündendir. Bu hususu, sahibi bulunduğum vakıf kredilerine ait bir defterden öğrenmekteyiz. Bu aile efradı arasında Selim Köse adında birinin de adı geçmektedir. Kendisinin 1128 (1716) yılında Mostar'ın Hacı Meho mahallesinde ikâmet edip, Hacı Ahmet Bey Lakişç vakfından kredi ile para aldığı bilinmektedir.

vakfettiğinden bu rivayet meydana çıkmıştır.

Bu câmi 1937 yılında esaslı bir şekilde tamir edilmiş ve günümüze kadar muhafaza olunmuştur.

Câminin ebadı 9.45×9.45 metredir.

8. *Sevri Hasan Câmiî*. Neretva suyunun hemen sağ kenarında, İbriham Ağa Şariç câmiî karşısında bulunmaktadır. Kâgir minaresi oldukça yüksektir.

Bu câmiî 1030 (1621) yılından önce Sevri Hacı Hasan bin Hacı Veli yaptırmıştır. Bu husus, aynı yıl içinde tanzim ve tasdik ettirdiği vakıfnâmesinden anlaşılmaktadır. Câminin idaresi için Raştani köyünde 30 çapalık bağ ve nakit olarak 100.000 akçe vakfetmiştir¹⁵. Devlet bu câmiî de himayesi altına almıştır.

Câmi, 10.70×10.70 metre ebadındadır.

9. *Tabaçitsa (Tabakhane) Câmiî*. Mostarlı Muhammed Muslibegoviç'in elinde bulunan Salih İçerliç'in orjinal vakıfnâmesine göre bu câmiî, eskiden beri Mostar'da ikâmet eden Kurt ailesi ecdadından biri yaptırmıştır¹⁶. Bu câmi, Neretva suyunun sağ tarafında tabakhane ve Keyvan Bey hamamı civarında bulunmaktadır. Vakıfnâmesi muhafaza olunmadığından ne bânisi, ne de inşa tarihi hakkında bir bilgimiz vardır. Bu câmi Mostar'da Tabaçitsa (Tabakhane) adı ile meşhurdur. Çünkü vaktiyle tabakhane civarında bulunmakta ve umumiyetle tabaklar esnafı mensupları bu câmide ibâdet etmekteydiler. Bu câmi, en geç XVII. yüzyılın ortasında inşa edilmiştir. Türk idaresinin sonlarına doğru ise esaslı bir şekilde tamir olunmuştur¹⁷.

Câmi, 11.90×9.70 metre ebadındadır.

10. *Hacı Memi Câmiî*. Kâgir fakat küçük minareli olan bu câmi, Tsernitsa mahallesinde bulunmaktadır. Bu câmiî, aslen Hersek kalelerinden Klyuç civa-

rında Tsernitsa'dır.¹⁸ Bugün dahi iyi bir durumda bulunan bu câmi, en geç XVII. yüzyılın ortalarına doğru inşa olunmuştur.

Câminin ebadı 11×10 metredir.

11. *Hacı Ahmed Bey Lakişîç Câmiî*. Türk idaresi devrinde en son kurulan Mostar mahallerinden biri Rişitsa veya Lakişina'dır. Buradaki kâgir minareli câmiî 1061 (1649/50) yılında bugün dahi Mostar'da ahfadı bulunan Hacı Ahmed Bey Lakişîç bin Hacı Hüseyin inşa ettirmiştir.

Muhafaza olunan vakıfnâme:eye göre câminin idaresi için Hacı Ahmed Bey, nakit olarak 200.000 akçe, iki değirmen ve Priyeçka çarşısında bir kaç dükkân vakfetmiştir¹⁹. Bugün dahi iyi bir durumda bulunan bu câmiî devlet, himayesi altına almıştır.

Câmi, 10.50×10.50 metre ebadındadır.

12. *Derviş Paşa Bayezidağazâde Câmiî*. Mostar'ın Podhum mahallesinden neşet eden bu câminin bânisi Derviş Paşa, Türk devrinde hem devlet adamı ve kumandanı, hem de büyük bir şâir ve hayır sahibi olarak temayüz etmiştir. Kendisi 1592 ve 1601 yıllarında iki defa Bosna

15. Hasan Nametak, *Mostarske câmiyo i nyihovi vakufi /Mostar câmi ve vakıfları/*. —Novi Behar, 1936 (X.), s. 271-274, 1030 yılı Cemaziyelevvelin iptidasında (24. 3-2. IV. 1620) yazılmış olan Sevri Hacı Hasan vakıfnâmesinin orjinali Mostar'daki katolik manastırında mahfûzdur.

16. Hivziya Hasandediç, *Tabaçitsa cami-ya u Mostaru /Mostar'daki Tabaçitsa (Tabakhane) câmiî/*. Halen yayınlanmamıştır.

17. Bu tamiri 1878 Avusturya-Macaristan muvakkat işgalinden önce Mostar'ın tanınmış kişilerinden olan Arif Efendi Kaytaz kendi parasıyla yaptırmıştır.

18. H. Kreşevlyakoviç, adı geçen eser, s. 98.

19. 1801 yılı Receb ayının iptidasında (14. 12-23. 12. 1669) yazılmış olan bu vakfiyenin orjinali Mostar'da müstahdem bulunan Esad Lakişîç'da; sureti ise Sarayev'o'da Vakıflar Müdürlüğünde mahfûzdur.

valisi de olmuştur. Derviş Paşa 1592 yılında Podhum mahallesinde kâgir minareli bir câmii ve çevresinde mektep, medrese ve kütüphâne yaptırmıştır. Muhafaza olunan orjinal vakıfnâmeye göre, Derviş Paşa bu eserlerin idaresi için Mostar'da dokuz dükkân, Buna suyu üzerinde beş taşlı bir değirmen ve nakit olarak 130.000 dirhem vakfetmiştir.²⁰

Değerli bir şâir olan Derviş Paşa, bir çok şiirleri ile Türk divan edebiyatını zenginleştirmiştir. 1603 yılında Budin altında bulunan Margaret adasında şehit düşmüştür.²¹ Câmisi devletin himayesi altındadır. Ebadı 10.75×10.75 metredir.

13. ve 14. Lafo ve Baba Beşir Câmileri. Mostar'ın Zahum mahallesinde bulunan bu iki câmînin minareleri kâgir olup, günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza olunmuştur. İkisine de ait hiç bir vesika mevcut olmadığından, ne bânileri, ne de inşa tarihleri hakkında bir bilgimiz vardır. Rivayete göre Ali Bey Lafo, Mostarlı Bakamoviç ailesine mensuptur. Geveze olduğundan kendisine Lafo lâkabi takılmıştır. Her iki câmînin mahalleleri 1663 yılına ait sicilde zikrolduğuna göre, bu tarihten önce yaptırılmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu câmiler günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza olunmuş ve halen devletin himayesi altındadırlar.

Lafo'nun câmisi 11.95×10.90, Baba Beşir'in ise 12.60×9.30 metre ebadındadır.

Şimdiye kadar zikrolunan bu 14 câmiden başka vaktiyle Mostar şehri dahilinde aşağıda belirteceğimiz câmiler de mevcuttu.

1. *Sinan Paşa Câmii*. Atik adı ile meşhur olduğuna göre Mostar'ın ilk ve en eski câmisi olduğu anlaşılmaktadır. 1476 yılında inşa olunan bu câmî²², Neretva nehrinin hemen sol kıyısında bugünkü Prvi May Meydanı'nda bulunmaktaydı. Mostar'ın en geniş câmisi olup mi-

naresi de kâgir ve oldukça yüksekti. Rivayete göre câmî için malzeme Riçina'dan temin olunmuştur²³. Vakıfnâmesi muhafaza olunmadığından, vakfedenin idaresi için bıraktığı mülkün nevi ve miktarı şimdilik bilinmemektedir.

Vaktiyle bu câmide birkaç tamir ve tadil yapılmıştır. İlk tadilat 913 (1507/8) yılında icra olunmuş ve büyük bir ihtimâlê göre o vakit ya genişletilmiş veya yeniden inşa olunmuştur. Son defa ahali tarafından tamir ettirilmiştir. Toplanan ianeye ait orjinal vesikalar Mostar Evkaf Dairesinde mahfûzdur. Bu vesikalarda ianede bulunanların adları ve verdikleri paranın miktarı kayıtlıdır. Bu vakfın geliriyle câmî civarında henüz tarihini bilmediğimiz bir hamam yaptırılmıştır. Hamam 1896, câmî de 30 Aralık 1949 tarihinde yıktırılmıştır.

2. *Hacı Bali Câmii*. 1612 tarihinden önce yaptırılan bu câmî, 1950 yılının yazında yıktırılmıştır. Brankovast semtindeki Braça Şişç ve Braça Şariç caddeleri arasındaki boş yerde bulunuyordu. Muhafaza olunan vakıfnâmeye göre Hacı Bali, câmiden başka Mostar'da bir mektep, Borka nahiyesinde bir kervansaray, Glavatiçevo ve Konyits'de Neretva suyu üzerinde birer köprü inşa ettirmiştir. Daha sonra bu vakfın geliri ile câmî yanında bir de medrese yaptırılmıştır.

Bütün bu eserlerin idaresi için Hacı Bali, Mostar'da dokuz dükkân ve nakit olarak 300.000 akçe vakfetmiştir. Câmî-

20. Derviş Paşa'nın vakıfnâmesi 1001 yılı Rebülahirinin ortalarına doğru (15. 1. - 24. 1. 1593) yazılmıştır. Orjinali Mostar Evkaf İdaresinde, sureti ise Sarayevu Evkaf Müdürlüğünde mahfûzdur. Câmînin inşasına ait tarih Derviş Paşa tarafından yazılmış ve vakıfnâmesinin sonuna ilâve olunmuştur.

21. Dr. S. Başagiç, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine /Bosna ve Hersek tarihine kısa bir methal/*. Sarayevu 1900, s. 194-198.

22. H. Kreşevlyakoviç, adı geçen eser, s. 63.

23. L. Ly. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 13.

mi etrafında bulunan küçük bir kabristanda Mostar'ın işgalinden önce vefat eden bir kaç ordu mensubu ile 2 Ağustos 1878 tarihinde şehid olan Mostar müftüsü Mustafa Sıtkı Efendi Karabey medfûnlardı²⁴.

3. *Hüseyin Havace Câmiî*. Mareşal Tito ve Huso Masliç caddelerinin birleştiği yerde bulunuyordu. Küçük fakat kâgir minareli olan bu câminin hiç bir dış ve iç tezyinatı yoktu. 1633 yılına ait Mostar sicilinde Hüseyin Havace mahallesi zikrolunduğuna göre, câminin bu tarihten önce yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Harp sıralarında bu câmi Almanlar tarafından depo, bir zaman için de ahır olarak kullanıldığından epeyi harap olmuştu. Rivayete göre câminin bânisi, Mostarlı olan Momiç ailesinden neşet etmiştir. Câminin avlusunda bulunan eski bir sarnıçın harabeleri 1947 yılının ilkbaharına kadar görünmekteydi. Bu tarihte hem sarnıçın harabeleri, hem de câmi tamamen yıkılmıştır.

4. *Fatma Kadın Câmiî*. Kâgir minaresi kare plânlı olan bu câmi, 1947 yılının yazında yıktırılmıştır. Mareşal Tito ve Demiroviç caddelerinin teşkil ettikleri köşede bulunmaktaydı. Rivayete göre Fatma Kadın, Mostar saat kulesini de yaptırmıştır. 1633 yılına ait Mostar sicilinde Fatma Kadın mahallesi zikrolunmaktadır. Binaenaleyh câmi, bu tarihten önce yaptırılmıştır²⁵.

5. *Memi Havace Câmiî*. 1951 yılında yıktırılan bu câmi, Tsarina semtindeki Mladen Balord ve Braçe Kırpo caddeleleri arasında bulunmaktaydı. Küçük fakat kâgir minareli olan bu câmi, Memi Havace adı ile bilinmekteydi. Şimdilik elimizde hiç bir vesika bulunmadığından, bânisi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. 1633 yılından önce inşa olunmuştur, çünkü adı geçen sicilde Memi Havace mahallesi zikredilmektedir.

6. *Kâhya Mehmed Câmiî*. Neretva

nehrinin hemen sol kıyısında bulunmaktaydı. Oldukça yüksek kâgir minaresi vardı. 1592 yılında yazılan Derviş Paşa'nın vakıfnâmesinde bu câminin imamını şahitler arasında görmekteyiz. Binaenaleyh bu câmi 1592 yılından önce yaptırılmıştır. Bânisi olan Mehmed Kâhya, Türk devletinde yüksek mevkilerde bulunmuş ve Hersek'i idare etmiştir. Câminin temelleri bugün dahi görülmektedir.

7. *Nezir Ağa veya Spila'daki Câmiî*. XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa olunan bu câminin, Neretva nehrinin sağ tarafında en eski câmi olduğu zannedilmektedir. Rivayete göre bânisi Nezir Ağa, Nasuh Ağa Vuçyakoviç'in damadı idi. Mimarlık sanatı bakımından kıymetli bir eserdi. Bu câminin bulunduğu yer, Neretva ve Radobolya vâdilerine kısmen hâkimdir. Etrafında bulunan küçük kabristanda bir kaç Mostar kapudanı medfundu. 1950 yılının yazında yıktırılmıştır²⁶.

8. *Kotla Câmiî*. Luka mahallesinin güney kısmında bulunan bu câmi, 1768 yılından önce, Mostarlı Kotla ailesi ecdadından biri yaptırmıştır. Câminin diğer bir adı da Çelebi Câmiidir. Büyük bir ihtimale göre Çelebi adında biri tarafından bazı tamirler yaptırılmış veya bu adı taşıyan biri bu câmide imamlık vazifesini ifâ etmiştir. 1942 yılından beri câmi harap bir haldedir. Sağlam kalan minaresi devletin himayesi altındadır.

Bu câmi civarında "Hacı Sofası" adında bir yer vardı. Burada umumiyetle 1878 yılına kadar hacı, gazi ve ahibaba-

24. Hacı Bali vakıfnâmesi 1021 yılı Rebiülevvelin iptidasında (2-11 Mayıs 1612) yazılmıştır. Bir sureti Sarayevo Evkaf Müdürlüğünde mahfûzdur.

25. H. Nametak, *Fatma kadın camiya u Mostaru* /Mostar'da Fatma Kadın Câmiî/. —Narodna uzdanitsa takvimi, 1938 (VI.), s. 46-48.

26. H. Nametak, *Dva dobrotvora u Mostaru* /Mostar'da iki hayır sahibi/. —Narodna uzdanitsa yıllığı, Sarayevo 1942, (X), s. 68-71.

ların uğurlama ve karşılama tertip olunurdu. Bu yerin tarihî bir önemi olduğundan kanaatimizce muhafazası gerekmektedir.

9. *Haftız Havace Câmii*. 1932 yılında yıktırılan bu câmi, Mareşal Tito ve Risto Miliçević caddelerinin teşkil ettiği köşede bulunuyordu. Bu câmi hakkında yegâne bilgimiz, 1633 yılından önce inşa edildiğidir. Vakıflar İdaresi câmi yerinde yeni bir bina yaptırmıştır. Minaresi ise Çaplyin kasabasına naklolunup oradaki câmiye ilâve olunmuştur.

10. *Ali Havace Câmii*. Ralyevina mahallesinde bulunan bu câminin temelleri bugün dahi görülmektedir. Bir vakitler bu mahalle kesif bir şekilde meskân olup buradaki câmiyi yaptıran Ali Havace adını taşımaktaydı. Bugün bu câminin civarı meskûn olmadığı halde, Mostar şehrinin en güzel ve en romantik bölgelerinden biri olarak sayılmaktadır.

Bânisi hakkında şimdilik hiç bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız câmisinin 1633 yılından önce inşa olunduğu, Mostar sivilinden anlaşılmaktadır.

1687 yılında Stoyan Yankoviç Mostar şehrini eline geçirdiği sırada, gerek câmi, gerekse mahallesi epeyi hasara uğramıştı²⁷. Bir yıl sonra câmiyi Derviş Paşa Çengiş tamir ettirmiştir²⁸. 1922 yılında vuku bulan yangında harap olunca tamamen terkolunmuştur. 1932 de Yablanitsa'ya nakolunan minaresi bugün dahi orada bulunmaktadır.

11. *Tere Yâhya Câmii*. Neretva'nın hemen sol kenarında bulunuyordu. Kâgir olan bu câminin taştan yapılmış zarif ve yüksek bir minaresi vardı. Câminin hiç bir tezyinatı olmadığı halde mimarlık sanatı bakımından değerli bir eserd. Bânisi Tere Yahya ve vakfı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. 30 Aralık 1954 tarihinde vuku bulan yangında harap olmuştur.

Elde mevcut olan bir tarihe göre 1023 (1614) yılında Şeyh Efendi adında biri de Mostar'da câmi yaptırmıştır. Bu câminin adı tarihte zikrolunmadığından Mostar'ın bilinen veya bilinmeyen câmilerden biri olup olmadığı henüz tesbip edilememiştir²⁹.

1593 yılına ait olan Derviş Paşa'nın vakıfnâmesinde Mostar'da Koca Bey ve Emir adında iki câmi daha zikrolunmakta ise de diğer vesikalarda adları geçmemektedir. Binaenaleyh büyük bir ihtimâle göre yukarıda adı geçen 36 câmiden ikisinin adı Koca Bey ve Emir'dir.

b) Mescidler

Bizdeki mescitler umumiyetle minareye ve çoğu minbere sahip değildir. Bilindiğine göre Mostar'da cem'an 11 mescit inşa olunmuştur. Bunlardan yalnız Kamber Ağa, Hacı Hüseyin Kotlo, Bayezit Hoca ve Hacı Veli mescitlerinin küçük minareleri vardı. Anlaşıldığına göre, Bosna ve Hersek'in diğer bölgelerinde küçük minareli mescitlere nadiren tesadüf olduğundan bu nev'i mescitler Mostar şehrine has olan eserlerdir³⁰. Mescitler, mütevazi binalar olup hiç bir tezyinata sahip değildiler.

Mostar mescitlerinden altısı, günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza olunmuş, diğerleri ise kısmen veya tamamen harap bir halde bulunmaktadırlar.

27. Bu olayı Osman Nuri Hacıç, "Ago Şariç" adlı hikâyesinde işlemiştir.

28. L. G. Byelokosiç, adı geçen eser s. 16.

29. Hivziya Hasandediç, *Dva kronograma o smrti mostarskog dobrotvora Čeyvana kethode* /Mostar hayır sahibi Keyvan Kethüda'nın vefatına dair iki tarih/. —Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII. (1956-57), Sarajevo 1958, s. 275-282.

30. 1594-95 yılında Bana Luka'da inşa olunan Defterdar Hasan (Arnaudıya) câmisinin de küçük bir minaresi vardır. Bk: Aliya Beytiç, *Banya Luka pod turskom vladavinom, arhitektura i teritorijalni razvoj grada u XVII. vijeku* /Türk idaresi devrinde Bana Luka, XVII. yüzyılda şehrin mimarisi ve gelişmesi. —Naše StarineI, Sarajevo 1953, s. 106.

1. *Yavuz Sultan Selim Mescidi*. Birinci Sultan Selim (1512-1520) devrinde inşa olunan bu mescit, Neretva'nın hemen sol kıyısında, meşhur Eski Köprü civarında bulunmaktadır. Mostar'ın en eski mescidi olduğu gibi günümüze kadar muhafaza olunan en eski bir mimarî anıt olarak da sayılmaktadır. Bu mescit bir çok defa tamir olmuştur. Mescitte bulunan bir kitabeğe göre son tamiri 1882 yılında yapılmıştır. Bu mescidin yerinde kubbeli ve minareli büyük bir câminin inşa edilmesi için bir plân hazırlandığı halde, gerçekleştirilmesine hiç bir vakit teşebbüs olunmamıştır³¹. Mescit, devletin himayesi altında bulunmaktadır.

2. *Kürkçü Ahmed Mescidi*. Byeluşin'de bulunan bu mescit, XVI. yüzyılının ikinci yarısında Ahmet adında bir kürkçü tarafından yaptırılmıştır. Elli yıldan beri kapalı olup harap bir haldedir³². Mescit haziresinde bulunan sarnıçın harabeleri bugün dahi görülmektedir.

3. *Bayezid Hoca Mescidi*. Braça Şariç ve Braça Bayat caddelerinin teşkil ettikleri köşede Bayezid Havace adında bir mescidin harabeleri görülmektedir. 1612 yılında yazılan Hacı Bali vakıfnâmesinde Bayezid Havace mahallesinin adı geçtiğine göre, bu mescitin o tarihten önce inşa olunduğu anlaşılmaktadır. Mescidin taştan yapılmış zarif bir küçük minaresi ve sarnıçın harabeleri, bugün dahi görülmektedir.

4. *Hacı Hüseyin Kotlo Mescidi*. Luka semtinde bulunan bu mescid, 1633 yılından önce Hacı Hüseyin Kotfo adında biri tarafından yaptırılmıştır. Mostar'da minaresi muhafaza olunan yegâne mescit olup devletin himayesi altında bulunmaktadır.

5. *Zırâî (Arşinoviç) Mescidi*. Prethum mahallesinin iptidasında, Komedin köprüsüne giden yolun yakınında bulunmaktadır. Mescit ve bânisi hakkında hiç

bir bilgimiz yoktur. Halihazırda harap bir haldedir.

6. *Yahya Esfel Mescidi*. 200 metre kadar Arşinoviç mescidinin güneyinde, Neretva nehrinin hemen sağ kenarında bulunmaktadır. Kâgir ve geniş olan bu mescit ve bânisi hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Bugün bu mescit bir müessesenin yazıhanesi olarak kullanılmaktadır.

7. *Çevro Mescidi*. Prethum mahallesinin en güney kısmında bulunan bu mescidi, 1686 yılından biraz önce Mostar tüccarlarından İbrahim Ağa Çevro yaptırmıştır. Muhafaza olunan vakıfnâmesinden anlaşıldığına göre, İbrahim Ağa mescidinin idaresi için Priyeçka çarşısında bir kaç dükkân vakfetmiştir. Öteden beri bu mescit harap bir haldedir.

8. *Ali Paşa Rizvanbegoviç Mescidi*. Luka mahallesinde Neretva'nın hemen sol kıyısında bulunmaktadır. Muhafaza olunan vakıfnâmeye göre mescit, 1847 yılından biraz önce yaptırılmıştır³³. Mostar şehrinin en geniş kâgir mescidi addolunmaktadır.

9. *Kanber Ağa Mescidi*. Luğa mahallesinde Komadin köprüsünün hemen bitişiğinde bulunan bu mescit 1913 yılında yıktırılmıştır.

10. *Hacı Veli Mescidi*. Brankovats mahallesinde, Braça Lakişç ve Braça Knejiç caddelerinin teşkil ettikleri köşede bulunan bu mescit de 1950 de yıktırılmıştır.

11. *Babund'da bulunan Mescid*. Bugün harap bir haldedir.

Bu üç mescid ve bânileri hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz.

31. Câmi ve minaresinin inşasına ait plânlar bugün Mostar Şehri Arşivinde mahfûzdur.

32. H. Kreşevlyakoviç, adı geçen eser, s. 10.

33. Ali Paşa vakıfnâmesinin orijinali, Sarayevu Bölge Müzesi memurlarından İzzet Rizvanbegoviç'de bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, çarşıdaki Ahmet Efendi çeşmesinin karşısında bulunan Hacı Ali adında bir mescid zikretmekte ve kapısı üzerindeki kitabeyi de kaydetmektedir³⁴. Bu kitabeye göre mescid, 1016 (1607) yılında yaptırılmıştır.

c) Tekkeler

Ali Paşa Rizvanbegoviç, Luka mahallesinde bulunan câmii bitişiğinde, semahâne, misafirhâne ve şeyhe ait olan odadan müteşekkil bir de tekke yaptırmıştır. Vakıfnâme gereğince Ali Paşa'nın Mostar'da vakfettiği her 34 hanenin icarından şeyh ve dervişlere birer riyal (25 kuruş), Lištitsa'daki her bir değirmenin-den 100 er okka un ve câmisi etrafında bulunan bağların bütün hasılâtı tayin olunmuştur. Bugün bu tekke tamamen harap bir haldedir.

II. EĞİTİM MÜESSESELERİ

XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, Mostar'da müslüman eğitim müesseselerinden yalnız mektep ve medreseler mevcuttu.

1. Mektepler

Mostar'da mektebin ilk zikri, 1554 yılına ait olan Keyvan Kethüda'nın vakıfnâmesinde geçmektedir. Câmii bitişiğinde yaptırdığı mektebi için Keyvan Kethüda, vakıfnâmesinde muallimler de tayin etmiştir. Mamafih, Mostar'da bu tarihten daha önce de mekteplerin mevcut olduğuna muhakkak bir nazarla bakılmaktadır. 1465 den 1878 e kadar, Mostar'da kurulan mektep âdedi hakkında henüz tam bir malûmatımız yoktur. Bilinenler arasında en önemlileri: Karagöz Bey, Keyvan Bey, Derviş Paşa Bayezidağazâde, Hacı Bali, Hacı Ahmed Bey Lakışiç ve Spahiç mektepleriydi. Spahiç mektebi hariç, diğerleri aynı adı taşıyan câmilerin bitişiğinde bulunmaktaydı. Fra Petar Bakula'nın kaydına göre, 1867 yılında Mostar'da 23 mektep

mevcuttu³⁵. 1878 yılında vuku bulan işgalden önce ise 40 mektep vardı³⁶. Mekteplerin hepsi mütevazi ve tek katlı binalar olup hiç bir tezyinatları yoktu.

2. Medreseler

Mostar'da Karagöz Bey, Derviş Paşa Bayezidağazâde, Ruznameci İbrahim Efendi, Koski Mehmed Paşa, Keyvan Kethüda ve Hacı Bali medreselerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bütün bu medreseler, aynı adı taşıyan câmilerin bitişiğinde kurulmuş ve mimarî üslûp bakımından vaktiyle bu bölgede tesis olunan medreselere benzemektedir. Bu medreseler 4-10 küçük ve bir büyük odadan müteşekkil olup küçüklerinde talebeler ikâmet etmekte- büyüğü ise derslane vazifesini görmekteydi.

Medreselerin çatıları kurşunla örtülüydü. Her odanın birer müstâkil büyük ocağı da vardı.

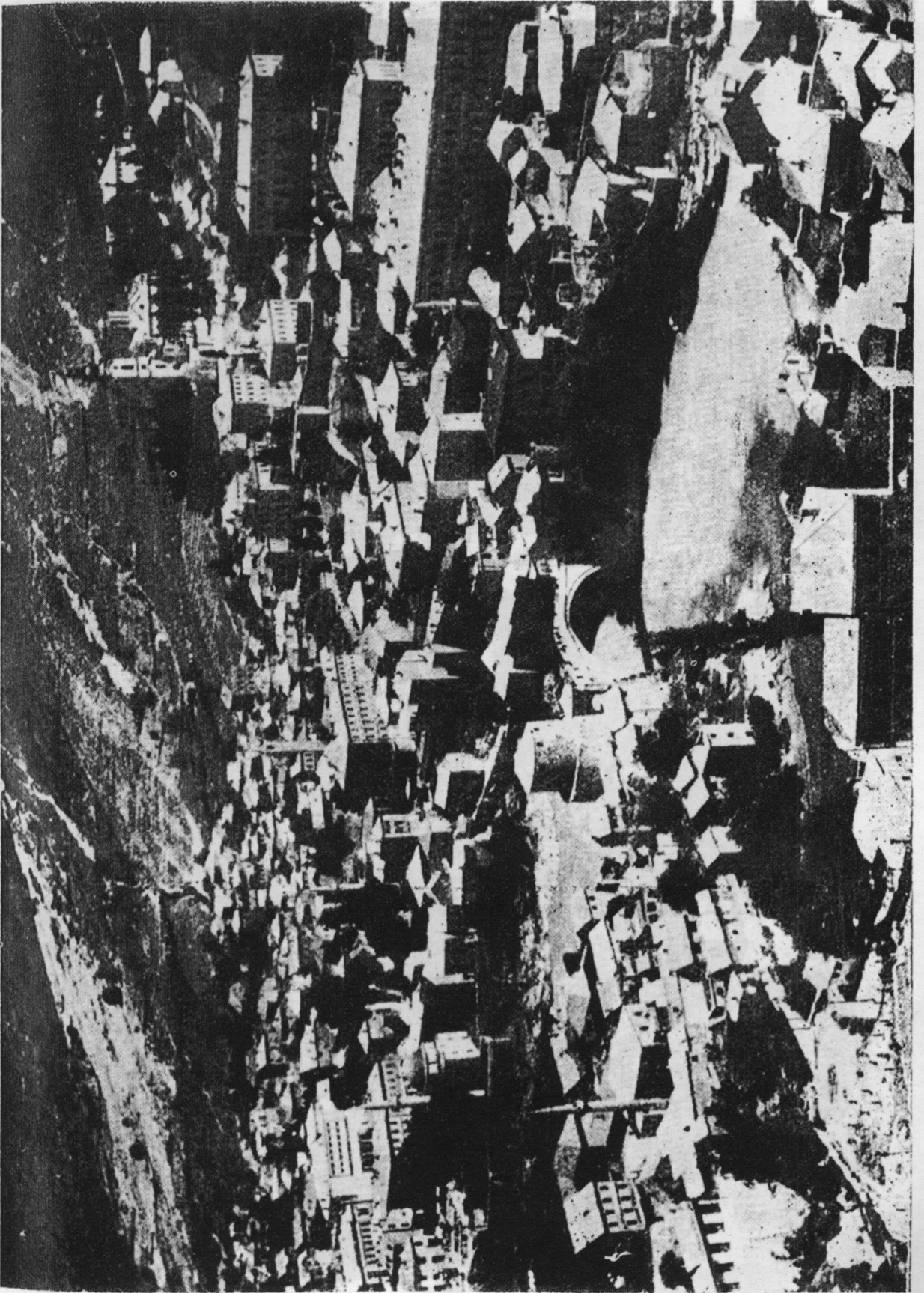
1. *Karagöz Bey Medresesi*. Mostar'da kurulan en eski medrese olup 1570 yılından biraz önce inşa olunmuştur. Bu hususu, aynı yıl içinde tasdik olunan vakıfnâmesinden öğrenmekteyiz. Medresenin idaresi için Karagöz Bey, nakit olarak 100.000 dirhem vakfetmiş, müderris ve diğer müstahdem'lerin ücretlerini ve medresede ikâmet eden talebelerin masraflarını tayin etmiştir. Medrese altı odadan müteşekkil olup, dördü talebeler, biri derslane ve diğeri de kütüphane için tahsis olunmuştur.

2. *Derviş Paşa Bayezidağazâde Medresesi*. Muhafaza olunan vakıfnâmesinden anlaşıldığına göre, 1601 yılından biraz sonra inşa olunmuştur. Çünkü Derviş Paşa, bu vakıfnâmesinde Pothum ma-

34. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 247.

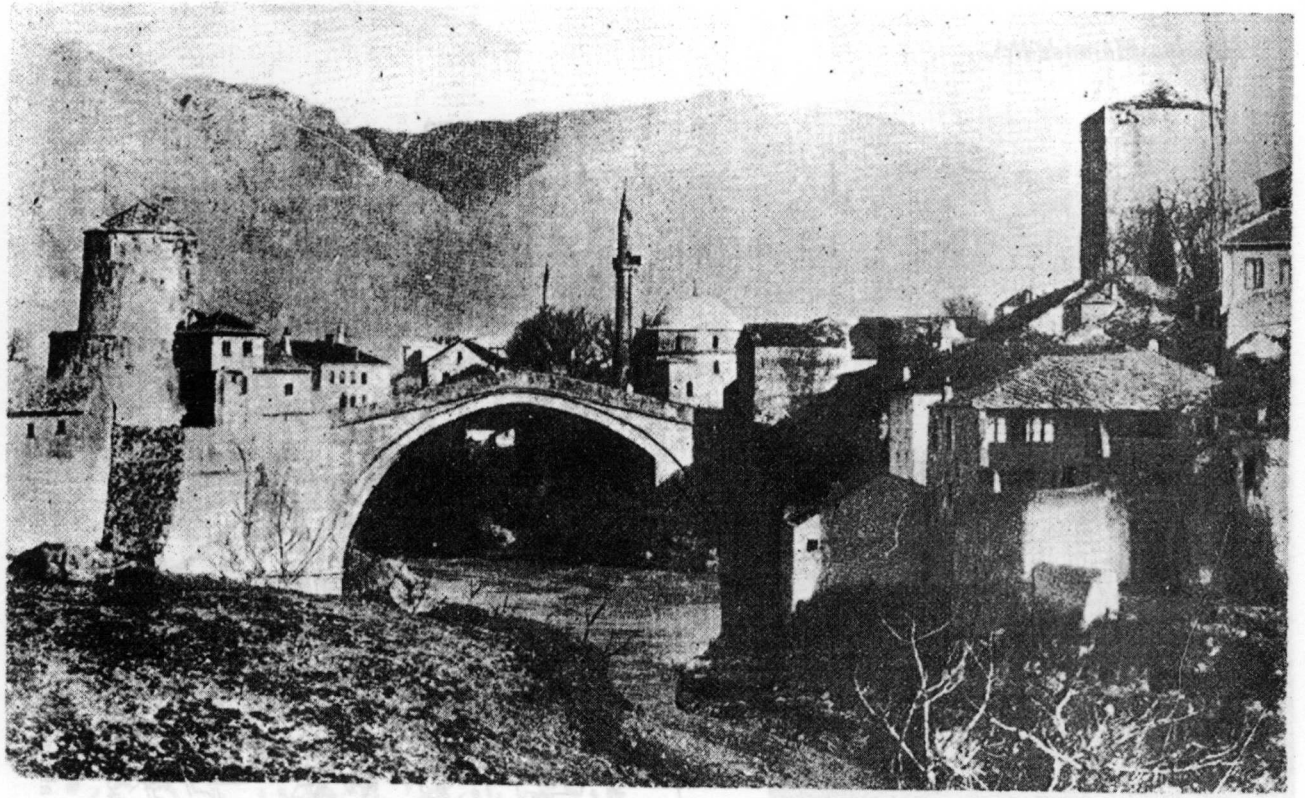
35. Fra Petar Bakula, *Schematismus topographice historicus custodiae provincialis et vicariatatus apostolici in Hercegovina, Split 1867*, s. 105.

36. L. G. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 24.

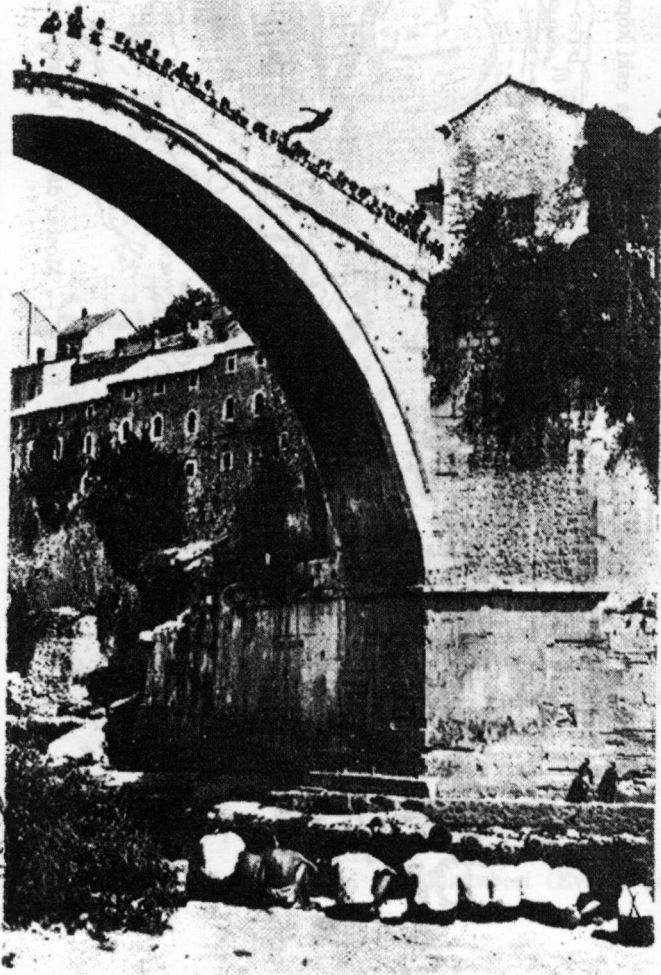

Res. 1 — Mostar şehrinin genel manzarası

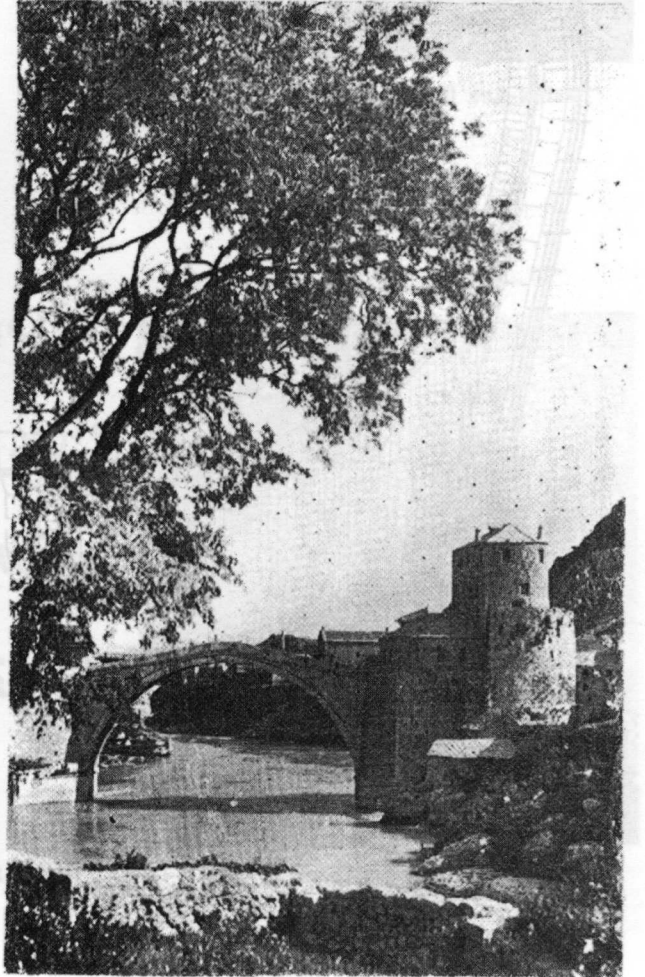

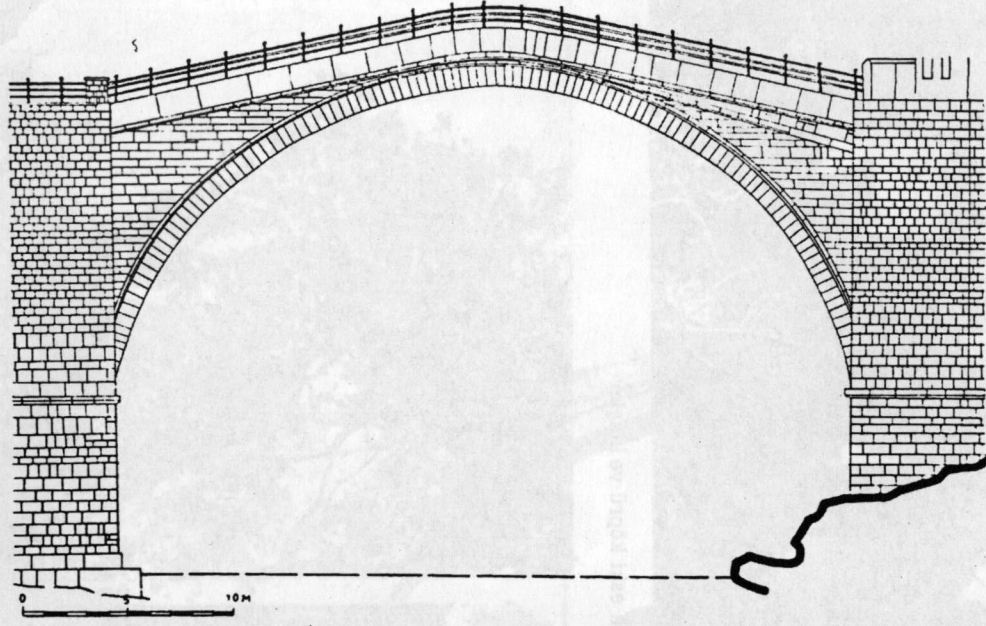
Res. 3 — Mostar'da eski köprü ve kuleler

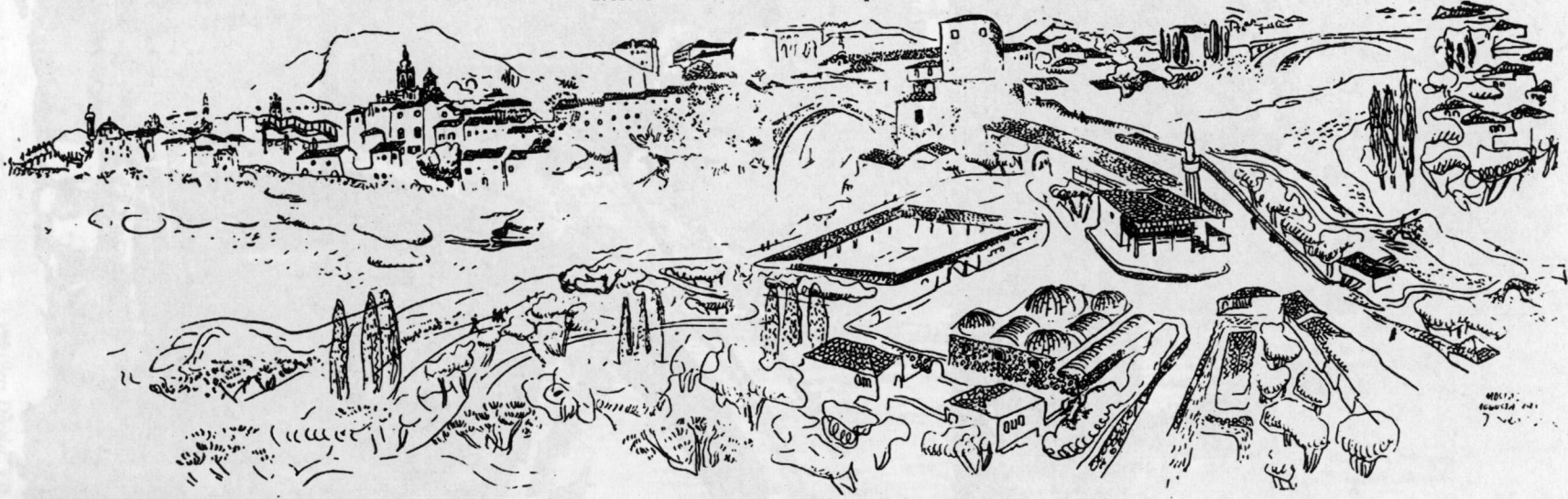
Res. 4 — Mostar'da eski köprü

Res. 5 — Mostar'da eski köprü

Res. 6 — Mostar'da eski köprünün krokisi

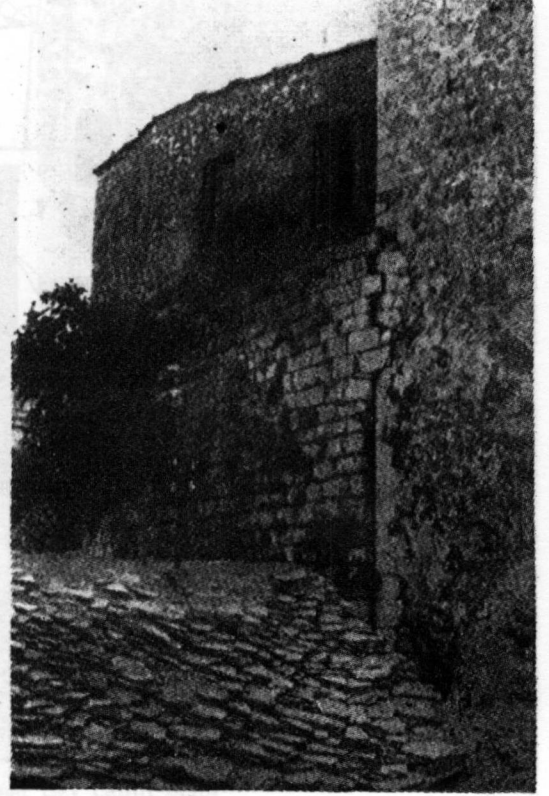

Res. 7 — Mostar'da eski köprü civarının aksonometrisi

روح سلطان محمدك اوله شاد
قالدى بونك كى خیر اثرى
هم سليمان زمان صاغ اولسون
دولتى بولدى بنایه ظفرى
سینی نظر ایله اولدم تمام
یازدی تاریخنى "قدرت كمرى"

سنه ۹۷۴

Res. 8 — Mostar'da eski köprü kitabesi
(Evliya Çelebi'den)

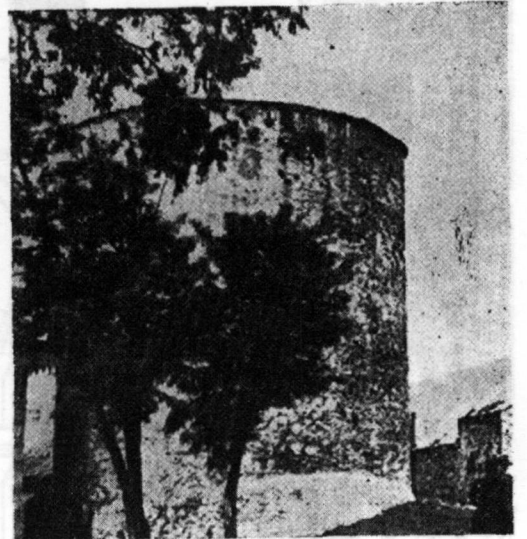

Res. 10 — Mostar köprüsü sağ kulesi

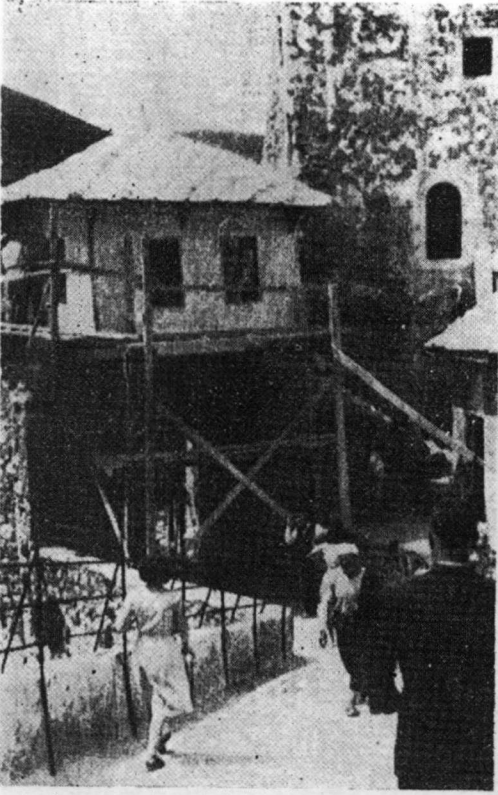
قوس قزحك عینی کوپرى بنا ایتدی
وارمی بوجهان ایچره مانندی هی اللهم
عیرتله باقوب ددی تاریخن بر عارف
ال چقدی کوپریدن بزده کچرز شاهم

سنه ۹۷۴

Res. 9 — Mostar'da eski köprü kitabesi (Evliya Çelebi'den)

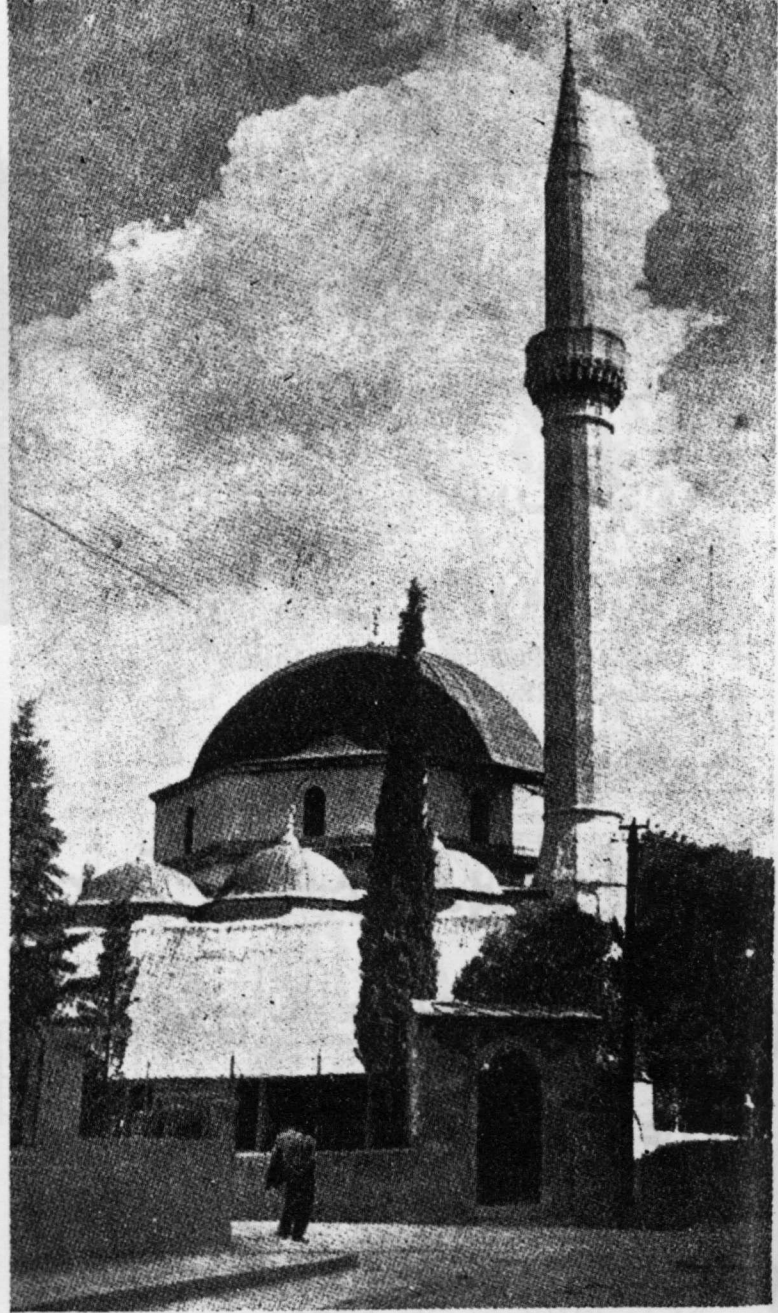
Res. 11 — Mostar köprüsü sol kulesi

Res. 12 — Mostar köprüsünün nöbet yeri

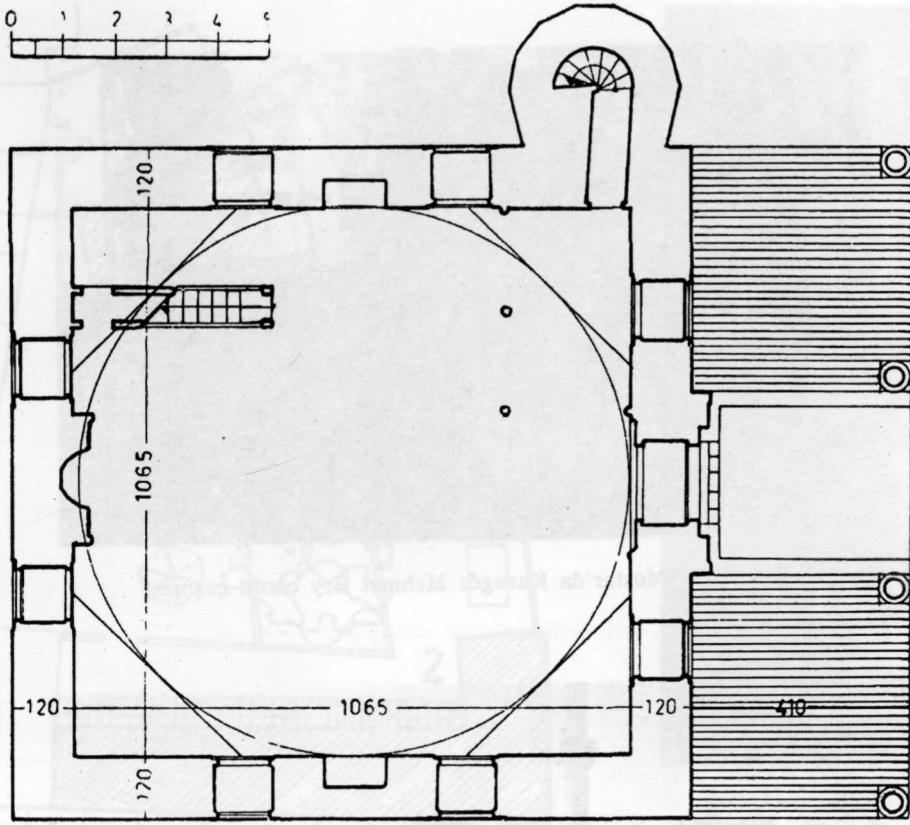

Res. 13 — Mostar'da eski köprü
civarındaki çarşı

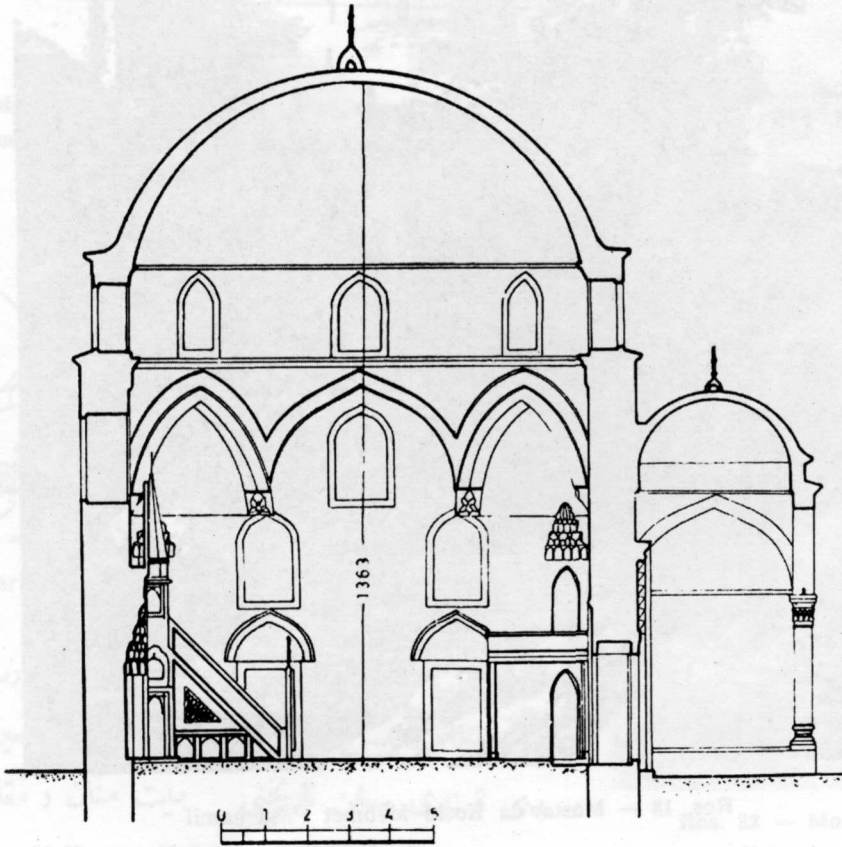

Res. 14 — Mostar'da Karagöz Mehmet Bey camii

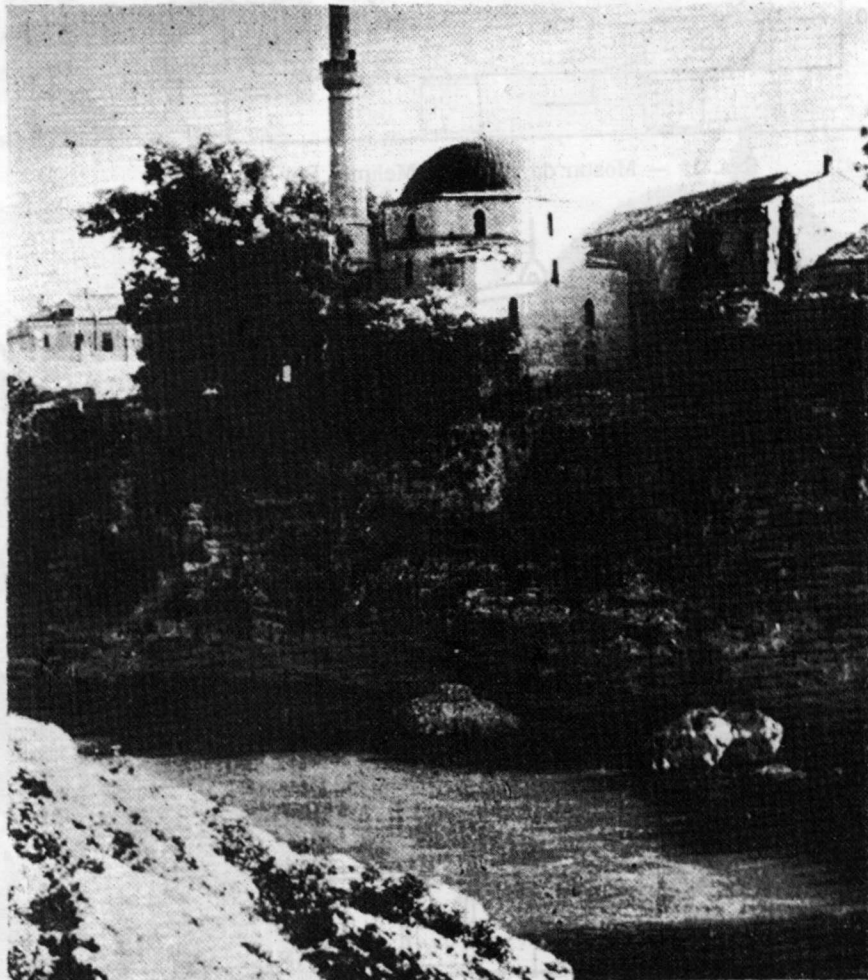
Res. 15 — Mostar'da Karagöz Mehmet Bey camii plânı

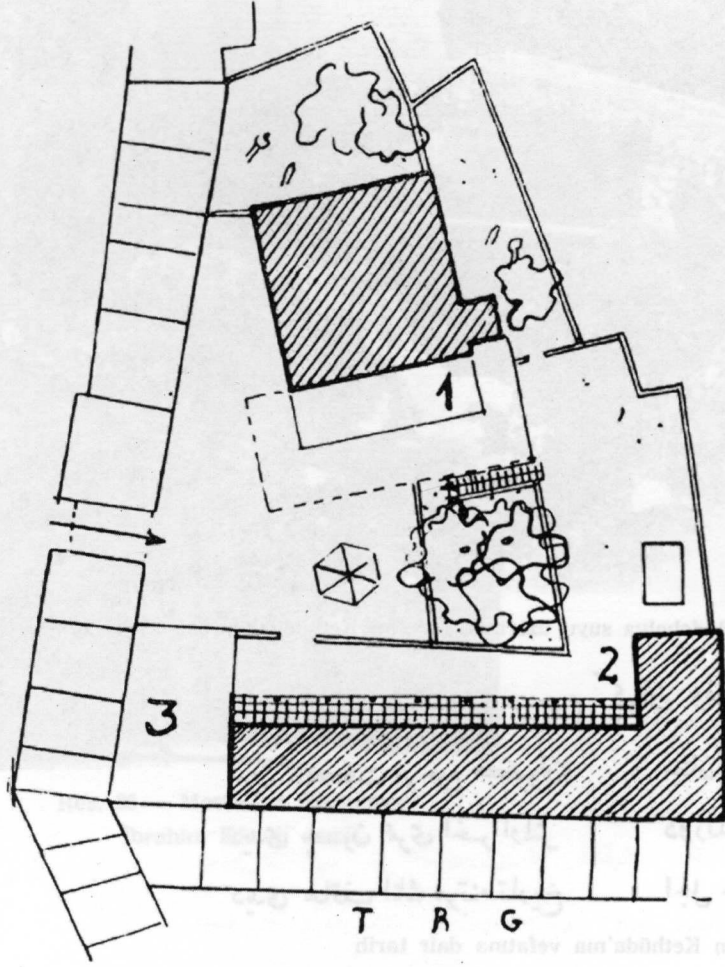
Res. 16 — Mostar'da Karagöz Mehmet Bey camii kesiti

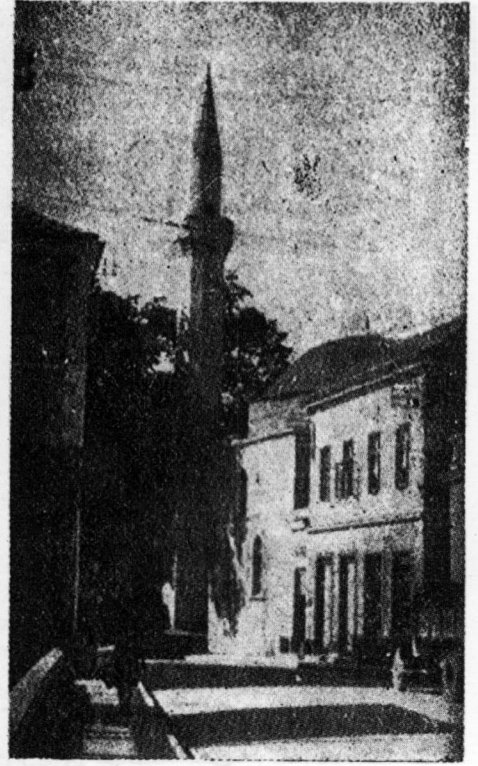
Res. 17 — Mostar'da Karagöz Mehmet Bey camii çeşmesi

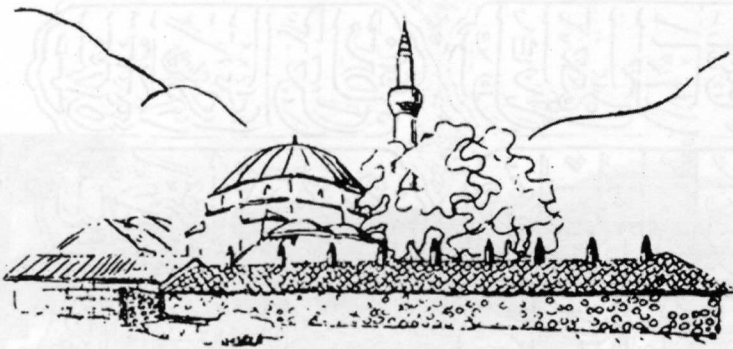
Res. 18 — Mostar'da Koski Mehmet Paşa camii

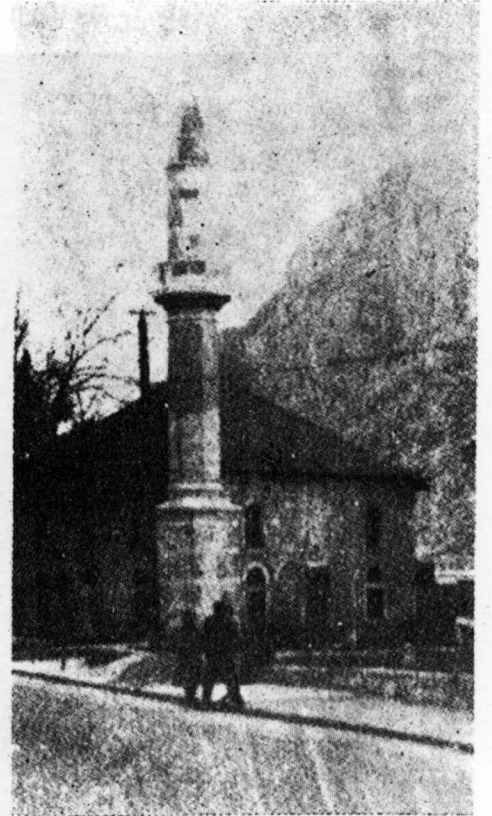
Res. 19 — Mostar'da Koski Mehmet Paşa camii (1),
Medrese (2) ve Mağaza (3) plânı

Res. 21 — Mostar'da Nasuh Ağa
Vuçyakoviç camii

Res. 20 — Mostar'da Koski Mehmet Paşa camii ve medresesi

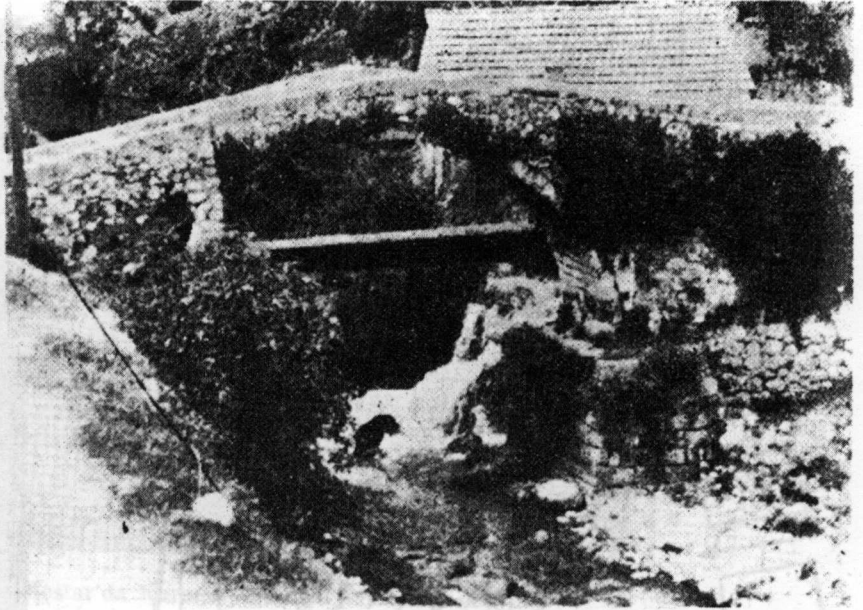
Res. 22 — Mostar'da Keyvan
Kethüda camii

یاپدی کیوان کتخدا بو جامعی
بو عباد تکاهه سرور اولدر
دردی قندی سخن تاریخی
ایلیوب عون رب العالمین
قاعدین و راکمین الساجدین
بیت منان و مقام الصالحین

Res. 23 Keyvan Kethüda camii kitâbesi

Res. 24 — Keyvan Kethüda'nın mühürü

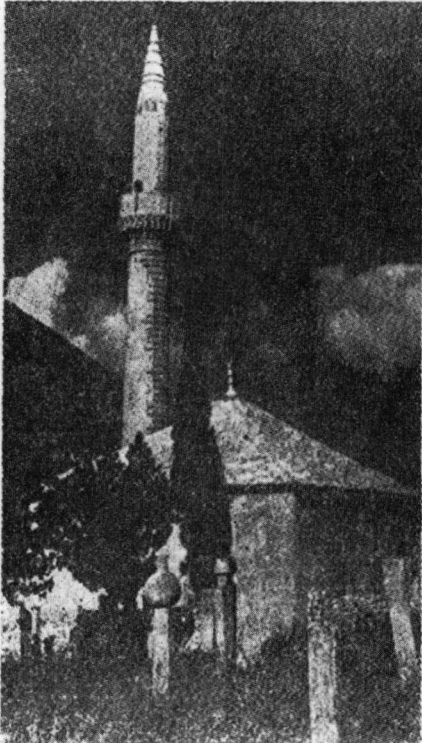

Res. 25 — Radobolya suyu üzerinde Keyvan Kethüda köprüsü (Eğri Köprü)

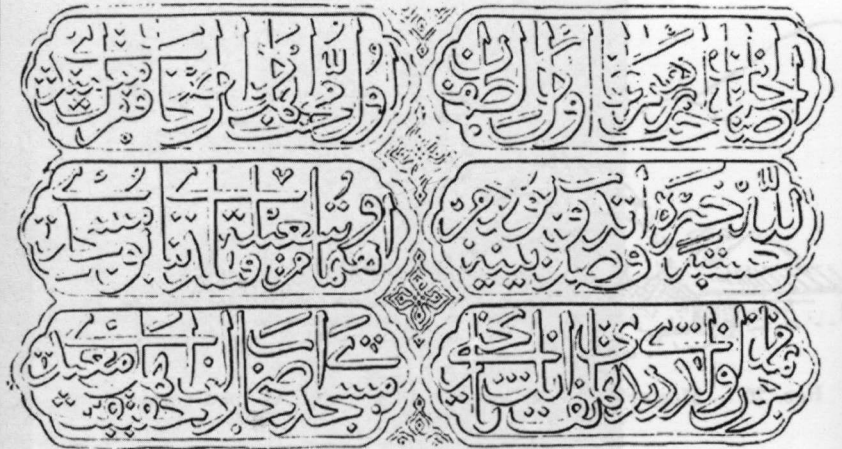
موستاری مرحوم کیوان وفاقی تاریخیدر

امین مملکت مرحوم کیوان
دیدید چون عمری آخر اولش
دیدی هاتف انک موتنه تاریخ
جنان یچنده کتدی طومغه جای
دوزلدی دفتر عمرم مدد های
اجل چالدی التدن دفترین رای

Res. 26 — Keyvan Kethüda'nın vefatına dair tarih

Res. 27 — Mostar'da İbrahim Ağa Sariç Camii

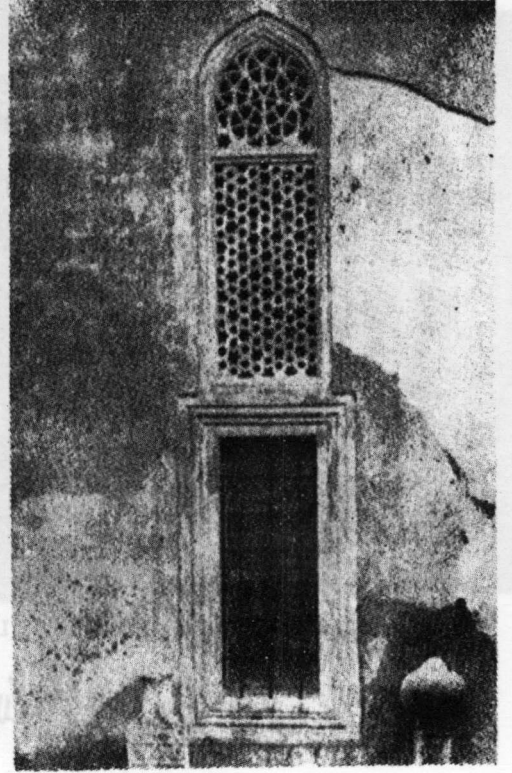

صاحب الخيرات ابراهيم اغا اول كان لطف
حسنة لله خيره قصد التدب بينه بو دم
حزن تام اولدي ديدى هاتف انك تاريخي
مسجدي اصحاب دل اهل حقيقت مبيدي
اهتمام و سعيه قيلدى بنا بو مسجدي

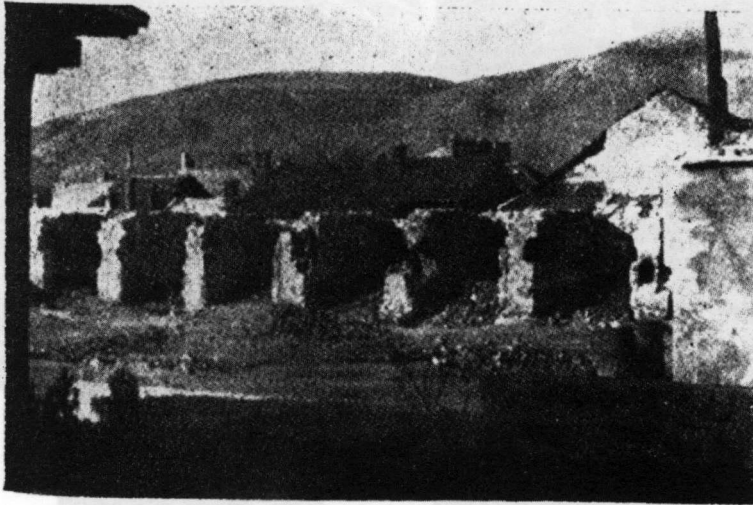
Res. 28 — İbrahim Ağa Sariç camii kitâbesi

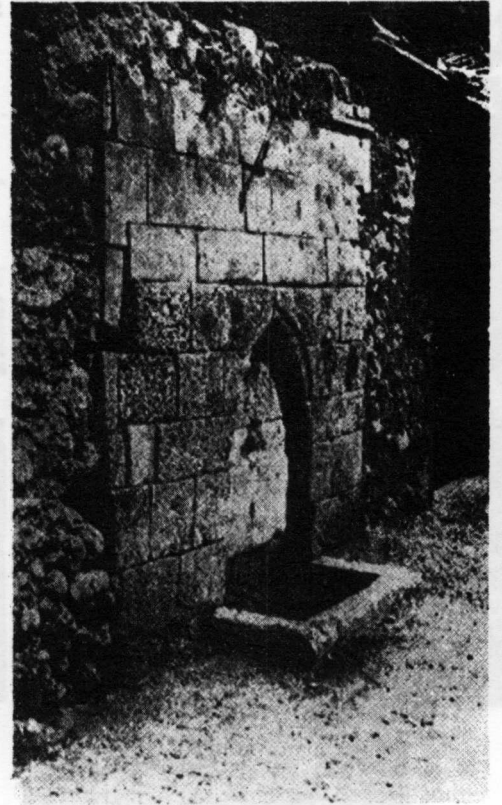
Res. 29 — Mostar'da Ruznameci
İbrahim Efendi camii

Res. 30 — Ruznameci İbrahim Efendi
camii penceresi

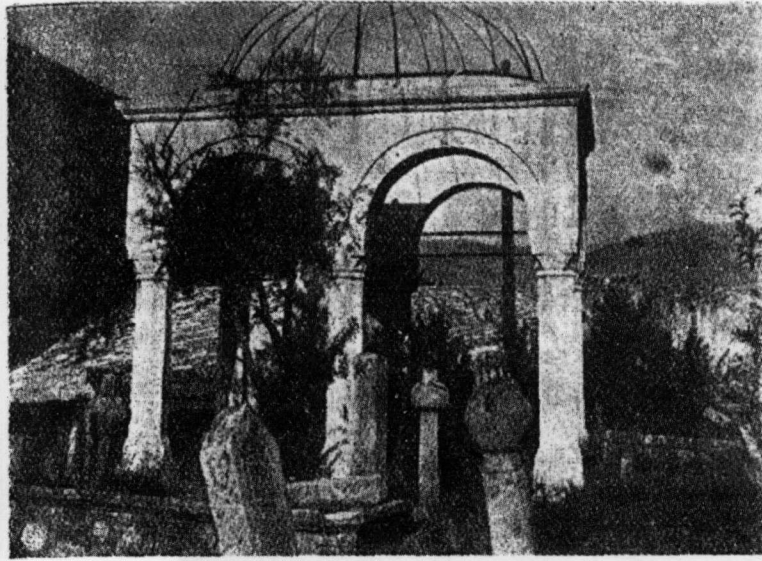

Res. 31 — Mostar'da Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi
harabeleri

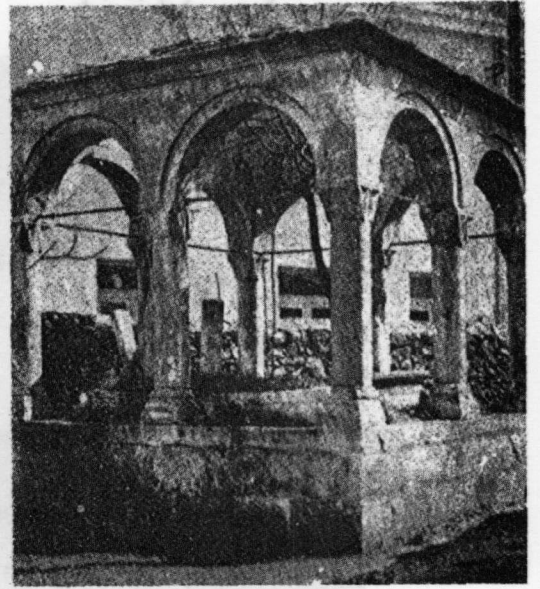

Res. 32 — Mostar'da Ruznameci İbrahim
Efendi Medresesi önündeki çeşme

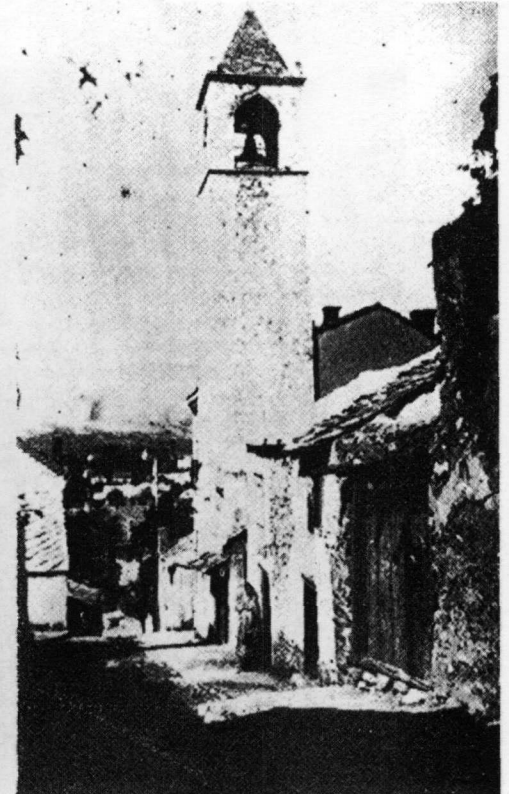
Res. 39 — Mostar'da Mustafa Eyüboviç (Şeyh Yuyo) türbesi

Res. 40 — Mostar'da Mehmet Ağa Kreho türbesi

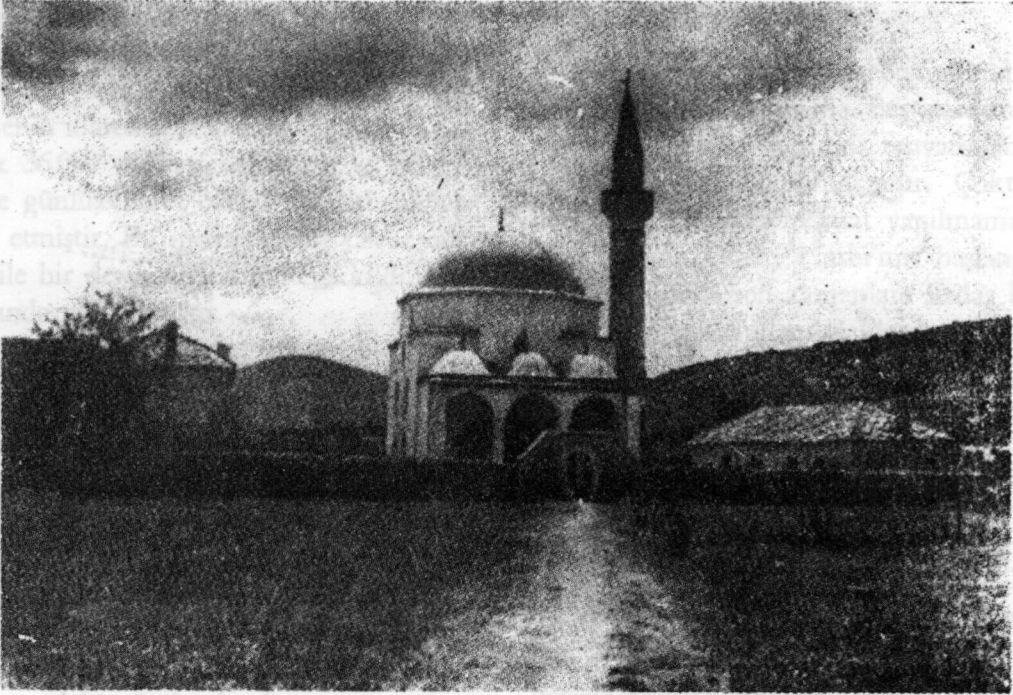
Res. 41 — Mostar'da Neretva nehri kenarında mağazalar

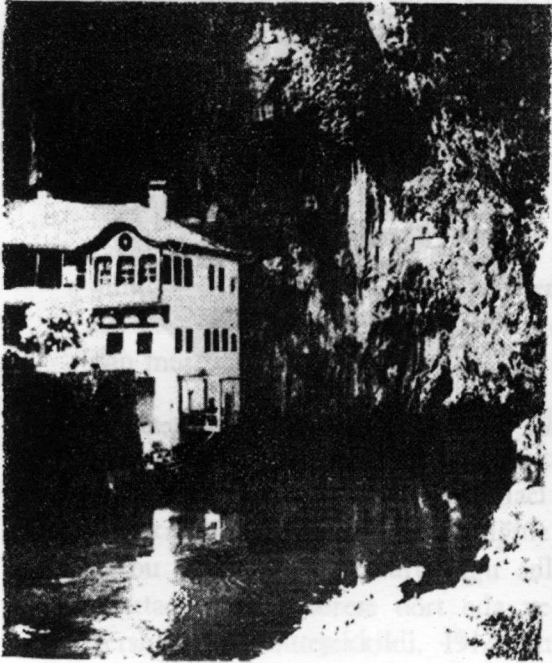
Res. 42 — Mostar'ad saat kulesi

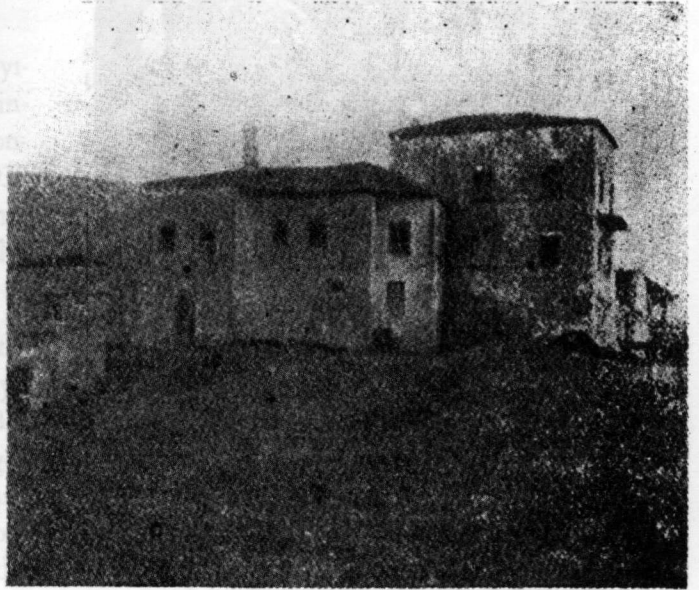

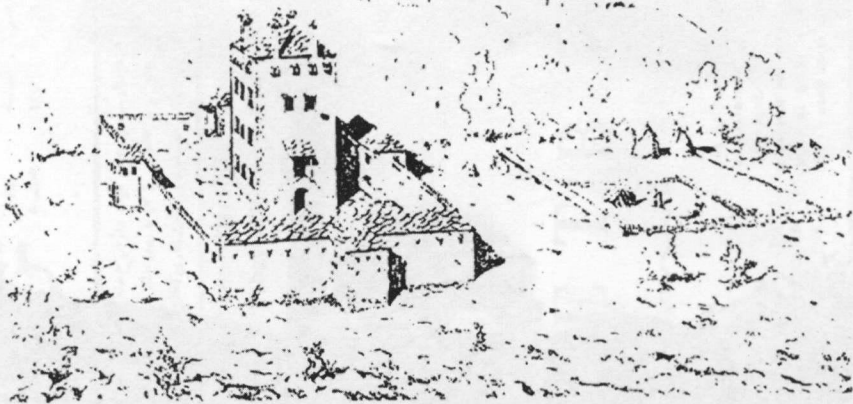
Res. 46 — Mostar civarındaki Buna köyünde Ali Paşa Rızvanbeğoviç camii, mektebi (sağda) ve imam evi (solda)

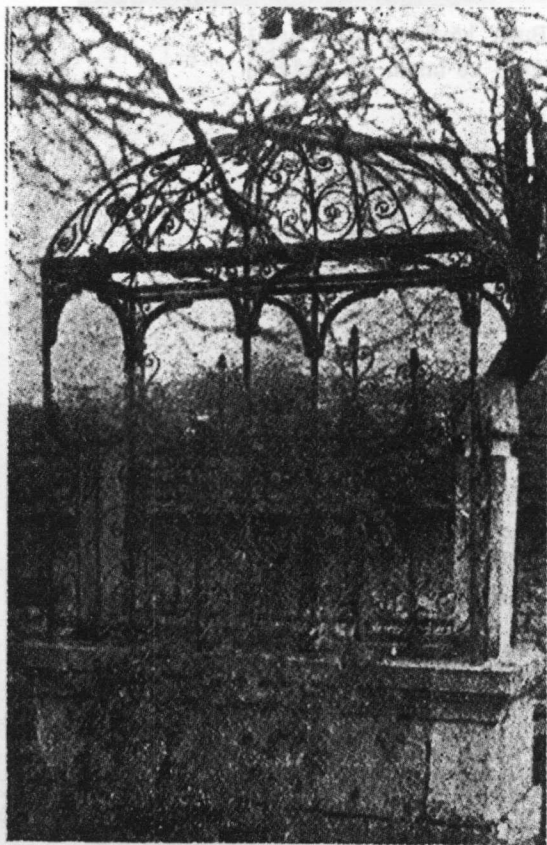
Res. 47 — Mostar civarında Buna suyu civarındaki tekke

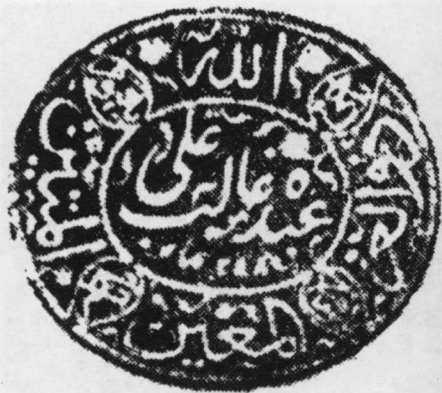
Res. 48 — Buna köyünde Ali Paşa Rızvanbeğoviçin sarayı

Res. 49 — Çaplin civarında Trebiyat köyünde Ali Paşa Rızvanbeğoviç kulesi — Rekonstruksyon (C. Patsch'den)

Res. 50 — Bana Luka'da Ferhat Paşa camii yanında Ali Paşa Rızvan Begoviç kabri

Res. 51 — Ali Paşa Rızvan Begoviçin mührü

hallesinde bulunan câmii bitişiğinde kurulacak olan medresenin itmamına kadar, tedrisatın Mostar'da bulunan dört câmide yapılmasını tayin etmiştir. Medresenin idaresi için Derviş Paşa nakit olarak 36.000 dirhem vakfetmiş ve müderrise günlük ücret olarak 10 dirhem tahsis etmiştir. Bu medrese dört talebe odası ile bir dershaneden müteşekkildi. 1912 yılında yıktırılmıştır.

3. *Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi*: 1612 yılı civarında inşa olunan bu medrese, aynı adı taşıyan câminin karşısında bulunmaktaydı ve onbir odadan ibaretti. Bunlardan ikisi dershane, dokuz talebe odalarıydı. Mostar'ın en büyük ve en güzel medreselerinden biri olan bu medresenin avlusunda şadırvan da vardı. 1944 yılında yıktırılmıştır. Temelleri bugün dahi görülmektedir.

4. *Koski Mehmed Paşa Medresesi*. 1620 yılı civarında inşa olunan bu medrese on odadan ibaret olup, biri dershaneye, diğerleri de talebelerin ikâmetine tahsis olunmuştu. 1918 yılına kadar faaliyette bulunan bu medrese de 1951 yılında yıktırılmıştır³⁷.

5. *Keyvan Bey Medresesi*. 1558 yılına ait olan Keyvan Bey vakıfnâmesinde zikrolunmadığına göre, bu yıldan sonra inşa olunduğu anlaşılmaktadır. 1930 yılında yıktırılan bu medrese, bir dershane ve talebelerin ikâmeti için dört odadan müteşekkildi.

6. *Hacı Bali Medresesi*. Aynı adı taşıyan câminin karşısında bulunmaktaydı. 1021 (1612) yılına ait olan Hacı Bali vakıfnâmesinde zikri geçmediğine göre bu tarihten sonra kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu medrese dört oda ve bir dershaneden müteşekkildi. 1912 yılında yıktırılmıştır.

7. *Buka Medresesi*. Karagöz Bey ve Mareşal Tito caddelerinin teşkil ettikleri köşede bir Dar ül-hadis ve Dar-ül-kurra

mevcuttu. Bu müessese Buka Medresesi adı ile meşhurdu³⁸.

Adı geçen yedi medreseden günümüze kadar yalnız Karagöz Bey medresesi muhafaza olunup aynı adı taşıyan câminin bitişiğinde bulunmaktadır. Çoktan beri bu medresede tedrisat yapılmamaktaydı. İkinci Cihan Harbi'nin başlangıcından itibaren son zamanlara kadar bir mesken olarak kullanılmaktaydı. Medrese binası devletin himayesi altında bulunduğu halde, korunması için günümüze kadar hiç bir tedbir alınmamıştır.

3. Matbaalar

Don Frana Miliçević'in teşebbüsü üzerine Mostar'da bir de matbaa kurulup, başlangıçta Vukodol semtinde bulunan piskoposun konağı bitişiğindeki binada, 1872 yılının Eylül ayı içinde faaliyete geçmiştir.

1878 yılına kadar bu matbaada yirmiden fazla dinî ve dile ait eserler, birkaç takvim ve Robinson Kruzoe romanının tercümesi basılmıştır.

37. Hivziya Hasandediç, *Koski Mehmedpaşına zakladništa i vakuf u Mostaru / Mostar'da Koski Mehmed Paşa vakıfnâmesi ve vakfı*. —GVİS u FNRJ, Sarajevo 1952, s. 152-153.

38. Vaktiyle Mostar'da üç medrese daha mevcuttu: Mostar'lı Ahmed Ağa, Darussaade ve Havi Veli medreseleri. Bunlardan ilki 1654 yılından önce inşa olunmuştur. (Bk: H. Kreševlyakoviç, adı geçen eser, s. 128). İkincisi ise 1648 yılından önce yapılmıştır. Bk: Muhammed A. Muiyç Polojavy Tsigana u jugoslavenskim zemlyama pod osmanskom vlašću /Osmanlı hakimiyeti devrinde Yugoslavya ülkelerindeki çingenelerin durumu/. —Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV., Sarajevo 1952-53., s. 150; Şeyh Hacı İsmail Efendi adında biri de Mostar'da bir medrese yaptırmıştır. İnşa tarihini henüz tespit edemedik. 1119 (1701) yılında esaslı bir şekilde tamir olunmuştur. Aynı yıl içinde bu medresede adı geçen Şeyh Hacı İsmail Efendi'nin oğlu Şeyh Hacı İbrahim, müderrislik vazifesini ifa etmiş ve 1716 yılında Tepe'deki Buka medresesine naklolunmuştur. (Mostar Şehri Arşivi'nde mahfûz bulunan 95 No. lu yazma).

1876 yılında müstakil Hersek Vilâyeti kurulunca Sarayevodaki Bosna Vilâyeti Matbaasının yardımı ve malzemesi ile Mostar'da da bir Vilâyet Matbaası teessüs etti. Suhodolina semtinde bulunan Ali Paşa Rizvanbegoviç'e ait olan eski sarayın zemin katında faaliyet gösteren bu matbaada, vilâyetin resmî organı olan "Neretva" gazetesi Türkçe ve Sırpça olarak yayınlanmıştır. 2 Şubat 1876-16 Aralık 1876 tarihleri arasında bu gazetenin cem'an 38 sayısı çıkmıştır³⁹.

4. K ü t ü p h a n e l e r

Mostar'da iki umumî kütüphanenin kurulduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Karagöz Bey, diğeri ise Derviş Paşa Bayezidağazade tarafından kurulmuştur. Daha geçen yüzyılda Derviş Paşa kütüphanesi, Karagöz Bey kütüphanesine ilhâk olunmuştur. 1950 yılında bu kütüphane de Sarayevodaki Gazi Hüsrev Bey kütüphanesine nakolunulmuştur. Karagöz Bey kütüphanesinde altı büyük dolap el yazması mevcut olup, bunlar arasında mahallî müelliflerin bir çok otoğrafları vardır.

Umumî kütüphaneler meyanında, Mostar'da bir çok hususî kütüphane de mevcuttu. Çünkü Mostar şehri, Türk hakimiyeti devrinde Bosna ve Hersek'te doğu kültürünün en kuvvetli merkezlerinden biri sayılmaktaydı.

III. TÜRBELER

Mostar'da cem'an yedi türbe inşa olunmuştur ki, bunlardan üçü günümüze kadar muhafaza olunmuş, diğeri ise yıktırılmıştır. Türbeler ekseriyetle ulema ve evliya, bazan da muhtelif hayır sahipleri için yaptırılmıştır. Halk da, kendi tarafından herhangi bir sebeple yararlık gösterenlerin, kabirleri üstüne türbe yaptırmış, bazılarını da ziyaretgâh haline getirmiştir.

1. Şeyh Mahmud Baba Türbesi.

Malo (Küçük) Tepe'de bulunmaktadır. Kitabesinde belirtildiğine göre, bu türbe, 1293 (1876) yılında yaptırılmıştır. Şeyh Mahmud Baba'nın kabri, türbenin ortasındadır. Üzerinde bir lâhit ve iki şahide taşı mevcuttur. Baş ucunda ve türbenin kapısı üzerinde bulunan kitabelere göre Şeyh Mahmud Baba 980 (1572) yılında vefat etmiştir⁴⁰.

2. Şeyh Yuyo (Mustafa Eyüpoviç) Türbesi. Luka semtindeki İbrahim Ağa Şariç Câmii karşısında bulunan bu türbeyi, 1247 (1831) yılında Ali Paşa Rizvanbegoviç - Stoçeviç yaptırmıştır. Altı sütun üzerinde, taştan yapılmış, yarım daire şeklinde kemerlere demir kafesli bir kubbe oturtulmuştur. Bu türbede Mostar müftüsü, müderrisi ve verimli müellif olan Mustafa Eyüpoviç - Şeyh Yuyo (1651-1707) medfûndur⁴¹.

3. Şeyh Derviş İshak Türbesi. Küçük Gümrük kabristanının tepesinde bulunan bu türbe, Mostar'daki türbeler arasında en iyi tanzim edilmiş olanlardan biridir. Eski türbe harap olduğundan 1933 yılında İbrahim Efendi Ribitşa yenisini yaptırmıştır. Türbe kâgir olup düz, çimentolu kaplı bir çatı ile örtülüdür. Baş ucunda bulunan şahide taşıdaki kitabeğe göre, Şeyh Derviş İshak 1150 (1737) yılında vefat etmiştir.

Rivayete göre, kendisi aslen Macaristanlı olup, bir harp sırasında Mostar'a gelerek yerleşmiştir. Yerli halkın inancına göre kendisi evliyadan olup, bazı kerametlerde bulunmuştur.

4. Mehmed Ağa Kreho Türbesi. 1174 (1760) yılında inşa olunan bu türbe, Mu-

39. K. Kręševlyakoviç, Štamparije u Bosni i Hertsegovini za turskog vremena (1529-1878). /Türk devrinde Bosna ve Hersek'te Matbaalar/. —Graca za povijest knipevnosti Hrvatske, cilt 9, Zagreb 1920, s. 38-41.

40. H. Hasandediç, adı geçen eser, s. 156.

41. Daha fazla bilgi için bk.: Dr. Hazim Šabanoviç, Mustafa b(in) Yusuf Aliyubi Al-Mostari. —Prilozi za orijentalnu filologiju VIII-IX. (1958-59), Sarayevu 1960, s. 27-35.

salla'daki Köse Yahya Havace câmii civarında bulunmaktaydı. Fakat 1937 yılında Evkaf İdaresi câmi etrafında bulunan bütün kabirleri başka bir yere nakledip, bunların yerine bir kaç modern dükkân inşa etti. O tarihte bu türbe de câmi yanına naklolundu.

Bu türbenin sekiz sütunu olup, üzerinde taştan yapılmış yarım dayire şeklinde kemerleri vardı. Fakat üstü tamamen açıldı⁴².

Türbede iki kabir mevcuttur. Büyük bir ihtimale göre ikincisi Mehmed Ağa'nın zevcesine aittir.

5. *Şeyh Mustafa Yusufoviç Türbesi*. 1940 yılında yıkılan bu türbe, Donya (Aşağı) mahallesindeki kabristanda bulunmaktaydı. Türbenin dört sütun üzerinde, taştan yapılmış küçük bir kubbesi vardı. Kabir taşlarındaki kitabede bu şeyhin hüviyetine dair bir bilgi mevcut değildir.

6. *Şeyh Opiyaç Türbesi*. Luka mahallesindeki câminin üst kısmında, bugün tamamen metrük bir halde olan "Opiyaçevina" kabristanı mevcuttur. Rivayete göre burada bugün dahi temelleri görülen Şeyh Opiyaç türbesi, bilinmiyen bir şahıs tarafından bir kaç asır önce yaptırılmıştır. Kendisinin âlim, dindar ve evliyadan olduğu zannedilmektedir⁴³.

7. *Nuriye Hanım Türbesi*. Luka mahallesindeki Ali Paşa Rizvanbegoviç câmiinin hemen bitişiğinde bulunmaktaydı. Kabir taşlarında hiç bir kitabe mevcut olmadığından, burada medfûn olan Hatun hakkında da bir bilgiye sahip değiliz.

Ali Paşa tekkesinin sabık şeyhi bulunan Salih Efendi Şehoviç'in ifadesine göre, bu türbede Ali Paşa Rizvanbegoviç'in zevcelerinden Nura (Nuriye) hanım medfûndur. Vaktiyle bu türbe halk tarafından ziyaret olunurdu ve hakkında bir çok rivayet mevcuttu. Türbenin temelleri bugün dahi görülmektedir.

IV. KÖPRÜLER

Mostar'da bir kemerli iki köprü mevcuttur. Bunlardan biri Neretva nehri, diğeri ise Radobolya suyu üzerindedir. Eski devirlerde, ikisi de birinci derecede önemli ulaştırma vasıtaları idi. Üç asırdan fazla bir zamandan beri güneyden kuzeye ve aksi yöndeki ticaretin tümü bunların üzerinden yapılmaktaydı. Asırlar boyunca ikisi de Türk ordusunun en çok kullandığı köprülerden olup, orta ve batı Dalmaçya bölgelerinde harekatta bulunan bütün birliklerin ve levazımının nakli buradan yapılmaktaydı.

1. *Eski Köprü*. Neretva nehri üzerinde, bir kemerli olan bu köprü, Mostar şehrinin en monumantal mimarî anıtı ve Türk devri mimarlık sanatının şaheseridir. Bugün bu köprü Mostar'ın en cazip eserlerinden biridir. Bugünkü Mostar'ın ilk temelleri, bu köprü civarında atılmıştır. Köprü sayesinde Mostar, bütün dünyada meşhur olmuş ve köprü şehrin sembolü haline gelmiştir.

Eski köprünün inşasından önce, daha güneyde zincirler üzerinde yapılmış bir ahşap köprünün zikrine ilk defa 3 Nisan 1452 tarihli bir Dubrovnik mektubunda tesadüf etmekteyiz. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre köprü, zincirler üzerinde olduğundan epeyi sallanmakta ve üzerinden büyük bir korku ile geçilmekteydi⁴⁴.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru, bu köprü harap olduğundan Mostar ehali, daha iyi ve sağlam bir köprünün inşası için Kanunî Sultan Süleyman'a başvurmuşlardır. Buna binaen 1557 yılında köprünün temelleri atılmış ve inşası tam do-

42. Aliya Nametak, *Islamski kulturni spomenitsi turskoga perioda u Bosni i Hercegovini /Bosna ve Hersek'in Türk devri islâm kültür anıtları/*. Sarayevo 1939; s. 32-33.

43. *Uspomena na kişnu dovu /Bir yağmur duası hâturesi/*. —Maarif salnâmesi, 1312 (1894-95), s. 1-4.

44. Karl Peez, adı geçen eser, s. 32.

kuz yıl sürmüştür. 1566 da tamamlanan köprünün mimarı Hayruddin'dir.

Eski köprünün mimarlık san'atı ve tarihî bakımdan etraflı bir şekilde incelenmiş olduğu bir çok eser mevcuttur⁴⁶.

2. *Kriva Çupriya (Eğri köprü)*. Radobolya suyu üzerinde, Neretva nehri ile birleştiği yerden 100 metre kadar beride, taştan yapılmış, bir kemerli olan bu köprü; "Eğri köprü" adı ile meşhurdur. İlk defa 1558 yılına ait Keyvan Kâhya'nın vakıfnâmesinde zikrolunmaktadır. Burada aynen şöyle denilmektedir: "Keza Radobolya suyu üzerinde bulunan köprünün idaresi için vakıf gelirlerinden sarfolunacaktır". Buna binaen bu köprünün adı geçen hayır sahibi tarafından 1558 yılından daha önce yaptırıldığı ve Neretva köprüsünden daha eski olduğu sarih bir şekilde anlaşılmaktadır. Ananeye göre Neretva köprüsü yapıldığı vakit örnek olarak Eğri köprü alınmıştır⁴⁶.

Türk hakimiyeti devrinde Radobolya suyu üzerinde henüz sayısını tespit edemediğimiz daha bazı küçük köprüler inşa edilmiştir. Oruçeviç adlı taştan yapılmış küçük bir köprü, Eğri köprünün altında, şimdiki demir köprünün yerinde bulunuyordu. Zahum mahallesinde taştan yapılmış iki küçük kemerli Ralyeviç adındaki köprü, bugün dahi hizmette bulunmaktadır.

Karl Peez, Mostar'daki suyolunun inşasından bahsederken suyolunun Radobolya üzerinde bulunan fevkalâde pitoresk 20 köprü altından geçirildiğini belirtmektedir. 1882 yılında tamamlanan Musalla'daki köprünün temelleri, 1876 da atılmıştır⁴⁷.

V. MOSTAR KULELERİ

Neretva nehri üzerindeki köprünün inşa edilmesiyle Mostar, strateji bakımından önemli bir yer olmuştur. O devirde bu köprü, Neretva'nın orta ve aşağı mecrasında yegâne köprü olduğundan, mu-

temel bir baskından korunabilmesi için etrafında muhafızların bulundurulması gerekiyordu. Bu sebepten zincirler üzerindeki ahşap köprü ile beraber kuleler de yapılmıştır. Bunların ilk zikri XV. yüzyılın ortasında yazılan bir mektupta geçmektedir⁴⁸.

Köprünün sol tarafındaki kulenin adı "Hertseguşa" idi. Neretva'nın sağ cihetinde bulunan kulelin ise bugün ne adı, ne de yeri bilinmektedir.

Eski köprü ve Hersek Bölge Müzesi binası arasında, Neretva'nın kıyısında bulunan eski "Hertseguşa" kulesinin harabeleri bugün dahi görülmektedir ki, burada Mostar şehrinin ilk temelleri atılmıştır.

Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, bugünkü Neretva köprüsünün 1566 yılında tamamlanmasıyla bitişindeki kuleleri de Kanunî Sultan Süleyman yaptırmıştır. Evliya Çelebi 1664 yılında Mostar'ı ziyaret ettiği sırada bu kulelerde muhafızlar ve gereken silâh mevcutu. Bu kaleleri, 1603 yılında vefat eden Mostarlı Şâir Derviş Paşa da Mostar'a ait bir şiirinde zikretmektedir.

Eski köprünün sol tarafında bulunan bir kitabeye göre, o cihetteki kule 1087 (1676) yılında inşa edilmiştir⁴⁹. 1878 yılında vuku bulan işgale kadar bu kule, baruthane olarak kullanılmaktaydı. Bu kulenin de adı "Hertseguşa" olduğuna göre aynı adı taşıyan eskisinin hemen yanında yaptırılmıştır. 1237 (1821/22) yı-

45. Eski Köprü hakkında bk.: Aliya Nametak, *Mostarski stari most* /Mostar'ın Eski Köprüsü/, Sarayevo 1932; Muhammed Aykiç, *Stari most u Mostaru* /Mostar'da Eski Köprü/, Mostar 1936; Yuray Neidhart ve Cemal Çeliç, *Stari most u Mostaru* /Mostar'da Eski Köprü/, Sarayevo 1953.

46. Hivziya Hasandediç, *Kriva çupriya na Radobolyi* /Radobolya üzerinde Eğri Köprü/. — Sloboda, Mostar 1954, No. 22 (359).

47. Karl Peez, adı geçen eser, s. 42.

48. Dr. K. Yireçek, adı geçen eser, s. 79.

49. A. Nametak, adı geçen eser, s. 11.

linda Mostar mütesellimi Mustafa Cemaloviç'in bu kuleye taştan bir çatı yaptırdığı, kulede bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır.

Köprü'nün sağ tarafındaki kulede muhafızlar ikâmet etmekte, zemin kat ise hapisane olarak kullanılmaktaydı. İnşa tarihi henüz tespit olunamamıştır. Fakat Evliya Çelebi'nin 1664 yılında Mostar'ı ziyaret ettiği sırada mevcuttu. 1878 yılında vuku bulan işgale kadar adı "Çelovina" idi. Bu isim, aslen Mostarlı olan, Bosna veziri Sarı Mustafa Paşa Çeliç'e atfolunmaktadır. 1951 yılında ikisi de esaslı bir şekilde restore edilmiştir⁶⁰.

Bugünkü Mostar'ın bir kısmını çeviren surlarda da kuleler mevcuttur. Bunlardan ikisi Suhodolina'da konak civarında, Byeluşina'da Kürkçü Ahmed câmii civarında, Lûka'da Kamber Ağa Mescidi civarında, Büyük Tepe'de Ramiç sokağının önünde, Suhodolina altında Puziç sokağının önünde⁵¹. Tabaçitsa Câmii civarında, Tsernitsa mahallesinden Eski köprüye giden yol üzerinde⁵², Riçina'da Potharem sokağı önünde⁵³, Liska cadde-sinde⁵⁴, Zahum'da Ali Bey Lafo Câmiinin yukarısında, Şemovtsa'da⁵⁵, Tikva Sokağı önünde⁵⁶, Prethum'da Aşikoviç Sokağı önünde⁵⁷ ve Aşağı mahallede Çıkrık üstünde de birer kule mevcuttu. Hepsi yollar üzerinde inşa olunmuş, üç metre kadar genişliğinde ve bir buçuk adam boyu yüksekliğinde geçitleri vardı. Kule altındaki geçitlerde akşamları kapanılan ve sabahları açılan sağlam kemerli kapılar mevcuttu.⁵⁸ Şehir surlarında kulesiz üç yan kapı daha bulunmaktaydı.

Hum bayırının eteğinde, Türk devrinde, taştan yapılmış bir kule bugün dahi mevcuttur. Fakat hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Büyük bir ihtimâle göre bu kulenin ödevi, batıdan gelen yolları kontrol altına almaktı. Çünkü Türk devri boyunca köprüye en büyük tehlike bu yönden gelmekteydi.

Adı geçen kulelerin hepsi surlarla birbirine bağlıydı. Bunların kapıları kapandıktan sonra şehre hiç kimse giremezdi. Mostar'ın şehir surları 1840 yılına kadar muhafaza olunduğu halde, daha o vakit yer yer harap olmuş ve bir çok gedikler açılmıştı⁵⁹.

"Hertseguşa" kulesi hariç, diğerlerinin stratejik karakteri vardı. Bunların anahtarları, civarlarında ikâmet eden ailelerde bulunur ve tevarüs edilirdi.

Bütün kuleler, 1878 yılında vuku bulan Avusturya işgalinde harap ve metrûktu. Günümüze kadar muhafaza olunan üç kule haric, diğerleri 1878 yılından birab sonra yıktırılmıştır.

İhtiyarların anlattıklarına göre, Eski köprü'nün kapısı 1878 de Viyana müzesine naklolunmuştur. Bu kapı muhtemelen bugün dahi orada bulunmaktadır.

50. İvan Zdravkoviç, *Opravka kula kod starog mosta u Mostaru* /Mostar'da Eski Köprü civarındaki kulelerin tamiri/. — Naše Starine I., Sarajevo 1953, s. 141-143.

51. Puziç sokağının önündeki kule, ilk defa 1554 yılına ait olan Keyvan Kâhya vakıfnâmesinde zikrolunmaktadır. Hayır sahibi'nin vakıfnâmesinde aynen şöyle denilmektedir: "Peçinanın (Mağara) üstündeki kale kapıları önünde ve amme yolu boyunca bulunan 34 bâb dükkânını vakfetmiştir". Büyük bir ihtimâle göre, Büyük Tepe'de Ramiç sokağının önündeki kulede 1554 yılından önce yapılmıştır. İkisi de köprü'nün civarında bulunup bu şekilde köprüye giden yol korunmaktaydı. Bir belgeye göre 1174 (1760) yılında Keyvan Bey mahallesindeki kulenin kâhyası, Ahmed oğlu İbrahim Haziriç adında biriydi. (Bk: Mostar Şehir Arşivi'nde mahfûz R-28 No. lu yazma).

52. Bu kule "Şaranpov" adı ile meşhurdur.

53. L. G. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 7.

54. L. G. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 7.

55. Bu kule "Şabiç" adı ile bilinmekteydi.

56. L. G. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 7.

57. Bu kulenin fotoğrafı Mostar Şehri Arşivinde mevcuttur.

58. Fra Petar Bakula, adı geçen eser, s. 7.

59. 1842 yılına ait S.D. Mağazini, s. 30-31.

VI. ÇEŞME VE ŞADIRVANLAR

XVII. yüzyılının 25. yılına kadar, Mostar'da ne suyolu, ne de çeşme mevcuttu. Bu sebepten ehali, Neretva ve Radobolya nehirlerinden su temin etmekteydi. O vakte kadar Mostar şehrinin bazı hayır sahipleri, câmi hazineleri ve yol kavşaklarında bulunan fıçıları bütün gün su ile doldurmak için hususî sakalar tayin etmişlerdir.

Muhafaza olunan vakıfnâmelere göre bu nev'i müstahdemler, Keyvan Kethüda ve Nasuh Ağa Vuçyakoviç vakıflarında mevcuttu. Bu vazifeyi ifa etmek için, sakaların bir dirhem günlük ücretleri vardı. Mostar şehrinin 1630 yılında suyoluna kavuşmasıyla adı geçen vakıflardaki sakalık hizmetine de son verilmiştir⁶⁰.

Rahime binti Abdullah adında Mostarlı bir hanım, Karagöz Bey Câmii haziresinde bulunan fıçının bütün gün su ile dolu olmasını temin edene, 1042 (1633) yılında vakfettiği 2500 akçenin faizinin verilmesini tayin etmiştir⁶¹. Mostar'ın bir kaç yerinde bulunan fıçılar işlek yollar-da duvarlar içine yerleştirilmişti.

Hüseyin Havace, Bayezid Havace, Hacı Veli ve Kürkçü Ahmed câmilerinin hazirelerinde bulunan sarnıçları, herhalde hayır sahiplerinin kendileri yaptırmıştır. Bu cümilerde ibadet edildiği müddetçe, sarnıçlardaki su mevcut olup civar mahallelerde ikâmet eden halk da burarlardan su temin etmekteydi. Bayezit Hoca ve Kürkçü Ahmed mescitlerindeki sarnıçların harabeleri bugün dahi görülmektedir.

1863 yılında Suhodolina semtindeki kız okulu havlusunda yaptırılan bir sarnıç, 2.850 kuruşa malolmuştur. Adı geçen okul faaliyette bulunduğu müddet içinde, sarnıç da hizmette bulunmuştur⁶².

Türk hakimiyeti devrinde, Mostar'da iki suyolu yapılmıştır. Bunlardan biri Radobolya mecrasından, diğeri ise Tsari-

na'daki Devoyačka voda (Kız suyu) dan gelmekteydi. Biricisinin altmış kadar akıntısı olup, Mostar'ın batı ve doğu kısmının bazı yerlerinin suyunu temin etmekteydi. İkincisinin ise yalnız onbeş akıntısı olup, Tsarina semtini ve Brankovats mahallesinin bir kısmının suyunu temin etmekteydi. Fakat Avusturya işgalinden sonra bu memba ihmal edildiğinden harap olmuştur⁶³.

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde kaydettiğine göre Mostar hayır sahiplerinden Ruznameci İbrahim Efendi, Mostar'da ilk suyolunu yaptırmış, pirinç künklerle suyu Eski köprüden Neretva nehrinin sol tarafına geçirerek câmi, medrese ve hamamlara tevzi ettirmiştir⁶⁴. Herhalde o vakit, Mostar'da ilk çeşme ve şadırvanlar da yaptırılmıştır.

I. Ç e ş m e l e r

Mostar şehri dahilinde yaptırılan çeşmelerin ne tam adedi, ne de yerleri bilinmektedir. Evliya Çelebi, Ahmed Efendi hanı civarında, aynı isimde bir çeşme zikretmekte ve kitabesini kaydetmekte ise de, bu kitabeden çeşmenin inşa tarihi anlaşılmamaktadır⁶⁵.

Seyahatnâme, Mostar'da bir çeşmenin mevcudiyetine ait bilinen en eski kaynak olmasına rağmen Evliya Çelebi'nin ziyaretinden otuz yıl kadar önce şehirde suyolu bulunduğu göre daha önce de çeşmeler yapılmıştır. Ruznameci Câmii civarında bulunan iki çeşmeden biri, bugün restore edilmiştir. Vaktiyle Tere Yahya, Memi Havace, Köse Havace, Hüseyin

60. Muhammed A. Muiç, *Stari Mostarski vodovod /Mostar'ın eski suyolu/*. —Naše Starine II, Sarajevo 1955, s. 191.

61. H. Kreşeviyakoviç, adı geçen eser, s. 112.

62. Kız okulundaki sarnıçın inşaatına ait belgeler Mostar Şehir Arşivi'nde mahfûz bulunup henüz kaydı yapılmamıştır.

63. Karl Peez, adı geçen eser, s. 44.

64. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 243.

65. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 247.

yin Havace, Mehmed Kethüda, Fatma Kadın ve Hafız Havace cämileri önünde de çeşmeler mevcuttu.

Fra Petar Bakula'nın kaydettiğine göre, 1867 yılında, Mostar'ın bütün mahallelerinde cem'an yetmişbeş zarif çeşme vardı⁶⁶.

1266 (1805) yılında Karagöz Bey Câmii önünde yaptırılan bir çeşmenin kitabe ve kemerli nişi bugün dahi görülmektedir.

2. Şadırvanlar

İstisnasız câmi, medrese, tekke ve hamam avlularında inşa edilen şadırvanlar, bu binaları daha da güzelleştirir ve buralarda bir şark havası yaratırdı.

Mimarî üslûp bakımından Mostar şadırvanları, Bosna ve Hersek bölgelerinde bulunan şadırvanlara benzerdi. Bu şadırvanların suyu, küçük bir havuzdan büyük bir havuza dökülür; buradan da altı veya sekiz musluktan akardı. Bütün Mostar şadırvanlarının üstünde, kemerlerle birbirine bağlı olan altı veya sekiz sütünün taşıdığı kurşun örtülü piramidal birer çatı vardı.

Şimdilik bilindiğine göre Mostar'da yalnız Karagöz Bey, Koski Mehmed Paşa, Keyvan Bey ve Hafız Havace Cämileri ile Ruznameci İbrahim Efendi medresesinin şadırvanları mevcuttu. Medrese şadırvanı Mostar'ın en zarf, en büyük ve en eski şadırvanıydı. Bugün Mostar'da yalnız Karagöz Bey ve Koski Mehmed Paşa şadırvanları ayakta kalmıştır ki, bunlardan ilki halâ kullanılmakta, ikincisi ise 1951 yılının iptidasından itibaren terk olunmuştur. Ruznameci medresesi, Keyvan Bey ve Hafız Havace cämilerindeki şadırvanların yiktirilişları epeyi eskidir. Koski Mehmed Paşa Câmii şadırvanının, 1781 yılında inşa olunduğu kitabesinden anlaşılmaktadır. Diğer şadırvanların inşa tarihleri ise henüz tespit olunamamıştır⁶⁷.

Ruznameci ve Hafız Havace şadırvanları hariç, diğerleri Neretva nehrinin sol yakasında bulunuyorlardı. Bunların adı halk türkülerinde de geçmektedir:

*Mostar'da al şadırvanda
Mostarlular abdest alıyorlar.*

VII. HAMAMLAR

Mostar'da inşa olunan iki hamamdan biri bugün dahi kısmen ayakta durmaktadır; diğeri ise daha geçen yüzyılın sonunda yiktirilmiştir. Sinan Paşa ve Keyvan Bey vakıflarına ait olan bu hamamları ilk defa 1664 yılında Mostar'ı ziyaret eden Evliya Çelebi zikretmektedir. Binaenaleyh ikisinin de bu tarihten önce inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1. *Sinan Paşa Hamamı.* Tırg Prvog Maya (1 Mayıs) meydanında, Neretva'nın hemen sol kıyısında ve Sinan Paşa Câmii bitişiğinde bulunmaktaydı. 1869 yılında yiktirilen bu hamamın suyu Neretva nehrinden temin olunmaktaydı.

2. *Keyvan Bey Hamamı.* Neretva nehrinin sağ tarafında, Tabakhâne Câmii civarında bulunan bu hamam, Bosna ve Hersek bölgelerindeki hamamlara benzerdir. Suyu Radobolya ırmağından temin olunmaktaydı. Epeyi vakitten beri kullanılmadığı halde binasının büyük bir kısmı gayet sağlam olduğundan günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bir müddet için ticarî bir depo olarak kullanılmış, şimdi ise restore edilmektedir⁶⁸.

Mostar'ın bütün halkı bu iki hamamdan faydalanıyordu. Ayrıca her bir müslüman evinde asgarî bir hamamcık da vardı⁶⁹ ki, bunlardan bazıları günümüze

66. Fra Petar Bakula, adı geçen eser, s. 120.

67. H. Hasandediç, adı geçen eser s. 148.

68. Mostar hamamları hakkında daha fazla bilgi için bk.: Hamdiya Kreşeviyakoviç, *Banye u Bosni i Hertsegovini, 1463-1916*, /Bosna ve Hersek'te hamamları 1463-1916/, Sarajevo, 1952, s. 82, ff.

69. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 247.

kadar muhafaza olunmuştur. Mimarlık san'atı bakımından Mostar hamamcıkları kendilerine has bir üslûba sahip olduklarından, nümunelik olarak bir kaçını muhafaza etmek gerekir.

VIII. SAAT KULESİ VE MUVAKKİTHANE

Braça Bayat caddesinde, iyi muhafaza olunmuş, eski bir saat kulesi mevcuttur. Mâzisi hakkında halnız Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde malûmat vardır. Kendisi bu saat kulesini tavsif ederken, Kazzazlar çarşısında bulunduğu ve çan sesinin üç saatlik mesafeden işitildiğini belirtmektedir.⁷⁰

Mostar'daki saat kulesinin inşaatına dair Mostar'lı Zineta (Ziyet) Şukaliç'den aşağıdaki halk türküsünün bir varyasyonunu kaydettik:

*Mahalleki hanımlar arasında
Şariç kadın yemin etti
Dinim ve imanım hakkı için
ve şehr-i Ramazan hakkı için
Mostar'da birer mektep, minare
ve büyük saat kulesi yaptıracağım ki
Sesi düzlük Bişça,
Velagiç ve Blagay şehri ötesinden işidilsin
Şayet Bişina olmasaydı
Nevesinye dahi işidirdi⁷¹.*

Bu türküye göre, saat kulesini Şariç ailesine mensup bir hanım yaptırmıştır. Büyük bir ihtimale göre Tsarina mahallesinde bulunan bir câmii de aynı hanımın eseriymiş. Silâh yapmak için 1917 yılında saat kulesindeki çan alınmış, fakat günümüze kadar başkası yerleştirilmemiştir. Saat kulesi bugün devletin himayesi altındadır.

Keyvan Bey'in kendi câmii haziresinde kurduğu bir muvakkithane, 1878 yılında vuku bulan Avusturya işgalinden sonra da bir müddet faaliyette bulunmuştur. 1558 yılında tasdik olunan Keyvan Bey vakıfnâmesinde, Mostar'daki eserleri için vakfettiği eşya listesinde birer kum

ve çan saati da vardır ki, Mostar şehrinde bir saatin mevcudiyetine ait ilk bilinen malûmatdır. İşgalden önce muvakkithanenin iki saati ve Keyvan Bey vakfından ücret alan bir memuru vardı.

IX. HAYRÎ VE SOSYAL MÜESSESELER

Mostar şehrinin en büyük hayır sahiplerinden biri olan Mehmed Bey Karagöz, câmii bitişiğinde birer misafirhâne ve imaret de yaptırmıştır ki, burada her bir yolcu, günün her saatinde meccanen ikâmet eder ve yemek yiyebilirdi. İmarette yemek, genellikle misafirler için hazırlanır, artanı da mahallî fakir fakara dağıtılırdı. Vakıfnâmede koşulan bir şart gereğince imaretin her günlük ihtiyacı için 32,5 dirhem sarfolunurdu ki, bu meblâğın o devirde yüksek bir değeri vardı.

Bu iki müessese 1570 yılından önce yaptırılmıştır. Çünkü aynı yıl içinde tasdik olunan vakıfnâmede kayıtları mevcuttur. Hayır sahibi, eski adetler gereğince bir misafirin misafirhânesinde yalnız üç gün ve üç gece ikâmet edebileceğini tayin etmekteydi.

Türk hakimiyeti devrinde, Mostar'da birer askerî ve sivil hastahane mevcuttu. Güney ordugâhında bulunan askerî hastahanedeki yatak adedi, 1878 işgali arifesinde 200 e yükseltilmişti⁷². Sivil hastahane ise 1888 yılında tren istasyonu civarında yapılan yeni binaya nakloluncaya kadar Meydan'da, Sinan Paşa Câmii civarında bulunuyordu.

Fra Petar Bakula, 1867 yılında Mostar'da bir eczanenin de bulunduğunu kaydetmektedir⁷³. Ancak bu eczanenin bu-

70. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 248.

71. Bu türkünün diğer bir varyasyonu Karl Peez'in Mostar hakkındaki eserinde yayınlanmıştır, s. 33.

72. Karl Peez, adı geçen eser, s. 74.

73. Fra Petra Bakula, adı geçen eser, s. 105.

lunduğu yeri henüz tespit edemedik. Askerî hastahanenin bitişiğinde de bir eczahane mevcuttu⁷⁴.

X. HANLAR

Mostar şehrinin gelişmesiyle hanların da inşasına başlanmıştı. Mostar hanları, mimarî üslûp bakımından Bosna ve Hersekteki hanlara benzemekte olup, zemin katta atlar için ahırlar, üst katta da yolcuların ikâmeti için odalar mevcuttu. Mostar hanlarının çoğunda çeşmeli geniş avluları da vardı ve buraya caddeden girilirdi.

Mostar'da ilk bilinen han, 1558 yılından biraz önce Keyvan Kâhya tarafından yaptırılmıştır. Kuyumculuk'da Peçina (Mağara) altında bulunan bu handa, her yolcu ve misafir ikâmet edebiliyordu. Hancısı misafirlere hayvan yemini ehven fiyatla satmağa mecburdu.

Mehmed Bey Karagöz de câmii civarında 1570 yılından önce bir han yaptırmıştır. Ancak, bu han hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz. Evliya Çelebi, çarşıda, Ahmed Efendi çeşmesi ve Hacı Ali Ağa mescidi civarında bulunan büyük bir handan bahsetmektedir⁷⁵ ki, bunun hakkında da başka bir bilgimiz yoktur.

Adı geçen hanlardan başka, Mostar'da bugünkü Millî Tiyatro binası karşısında, Çardagiya adında epeyi büyük ve muntazam bir han vardır ki, Ali Paşa Rizvanbegoviç idaresi zamanında bunu kendi tasarrufunda bulunduruyordu.⁷⁶ Cinnovîç hanında halk işgal arifesinde sık sık toplanarak Avusturya'nın gelişini müzakere ederdi.

Kuyumculuk civarında, Kuluk sokağında bulunan bir eski han da, Türk idaresi devrinde yaptırılmıştır. 1878 yılından sonra "Avrupa" adı ile tanınan bu han, zemin katta üç dükkân, üst katta ise iki odadan müteşekkil olup bugün restore edilmiş durumdadır.

Avusturya işgalinde Mostar'da aşağıda belirteceğimiz hanlar da mevcuttu: Mareşal Tito caddesindeki Karagöz Bey câmii civarında Şeva hanı, Tsernitsa mahallesinde Çadro hanı Büyük Tepe'de Hacı Selimoviç hanı ve Yusovina'da Nezir Ağa Câmii civarında Hindin han. "Avrupa" hanı hariç, diğerleri 1878 işgalinden biraz sonra kapatılmış, geçen yüzyılın sonuna kadar ise yıktırılmıştır.

XI. MESKENLER, İŞ VE İDARE BİNALARI

Mostar'da bir çok enteresan eski mesken ve iş yeri vardır.

Meskenler arasında en önemlisi, Neretva nehrinin hemen sol kıyısında, Bişçeviç sokağında Bişçeviç (Halebin) köşküdür. XVII. yüzyılın sonunda yapılan bu köşk, Türk devrinin en zarif ve en eski meskenini teşkil etmekte ve bugün devletin himayesi altında bulunmaktadır.

Braça Feyiç caddesindeki Lyubuşak köşkü, Kaytaç caddesindeki Ali Kaytaç'ın hanesi, Osman Cikiç caddesindeki Muslimbegoviç'in hanesi ile Mostar âlimi ve müftüsü olan Mustafa Eyüpoviç'in Meydan'da yaptırdığı binayı da devlet, himayesi altına almıştır. Mustafa Eyüpoviç, binayı Mostar'da hizmet gören müftüler için yaptırmıştır. Bu hususu, binada bulunan bir kitabeden öğrenmekteyiz⁷⁷.

İş yerleri arasında en önemlisi olan tabakhane, Neretva'nın sol kıyısında, Eski köprü civarında bulunmaktadır. İnşa tarihi bilinmemekle beraber, 1664 yılında faaliyete bulunduğunu Evliya Çelebi

74. Karl Peez, adı geçen eser, s. 74.

75. Evliya Çelebi, adı geçen eser, s. 247.

76. Bu mevkide 1669 yılında bir kervansaray mevcuttu. Ahmed Bey Lakişîç vakıfnâmesinde zikri geçen bu kervansarayı, 1608-9 yılında Koski Mehmed Paşa yaptırmıştır.

77. Onbir beyitten ibaret olan bu tarihi, Hamza Süleyman Efendi Puziç yazmıştır. Kendisinin yazmış olduğu daha bazı Türkçe tarih ve beyitler, terekisinde bulunmuştur.

bi kaydetmektedir. Bu tabakhane, Bosna ve Hersek Cumhuriyetinden günümüze kadar muhafaza olan yegâne tabakhanedir.

Mostar şehrinin bütün hayır sahipleri, Radobolya suyunda değirmenler yaptırıp eserlerinin idaresi için vakfetmişlerdir. Bu değirmenlerin bir kısmı günümüze kadar muhafaza olunmuştur. Radobolya'da bir de çeltik değirmeni yaptırılmıştır⁷⁸.

Suhodolina'da Ali Paşa Rizvanbegoviç'in yaptırdığı bir vali konağı da vardır. Avusturya işgalinde, Mostar'da Türk devrinden kalma iki gazino, telgrafhane ile postahane, gümrükhane, vergi, kadastro, öşür ve bazı daireler daha vardı⁷⁹.

XII. KABİR TAŞLARI

Bosna ve Hersek'de eski müslüman kabir taşları, ayrı bir anıt gurubunu teş-

kil etmektedir. Bu anıtların sayısı eski devirde Mostar'da epeyi yüksekti. Bugün dahi Mastor'un kenar köşe kabristanlarında bu taşların bir çoğu muhafaza olunmuştur. Bu anıtların mimarlık san'atı ve tarihi bakımından bizim için değeri vardır. Kabir taşlarındaki kitabeler, enteresan ve önemli bilgiler ihtiva etmektedir⁸⁰.

78. Hamdiya Kreševlyakoviç, *Gradska prlvreda i esnaf u Bosni i Hertsegovini 1463-1851* /Bosna ve Hersek'de şehir ekonomisi ve esnafları, 1463-1851/, Sarajevo 1951, s. 199; L. G. Byelokosiç, adı geçen eser, s. 5.

79. Karl Peez, adı geçen eser, s. 148.

80. Hivziya Hasandediç, *O potrebi praučavanya natpisa sa muslimanskih nadrobnih spomenika* /Müslüman kabir anıtlarındaki kitabelerin incelenmesi ihtiyacı hakkında/. —Narodna pravda, Sarajevo 1941, s. 43-44.